

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кафедра філософії та політології

Наталія Ковтун

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Посібник

для магістрантів спеціальності 033 Філософія
денної форми навчання

Житомир – 2023

УДК 930.1

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (Протокол № 9 від 28 квітня 2023 р.).

Рецензенти:

Утюж Ірина – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін (Запорізький державний медичний університет);

Білобровець Ольга – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

Шкіль Людмила – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії (Український державний університет імені Михайла Драгоманова)

Ковтун Наталія. Філософія історії. Посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія. Житомир, 2023. 132 с.

У навчальному посібнику окреслено вимоги до знань та вмінь магістрантів з навчальної дисципліни, наведено короткий виклад навчального матеріалу за темами, наведено тематику та плани семінарських занять, надано перелік залікових питань, словник основних термінів, тестові та творчі завдання, перелік та проблематика рефератів з філософії історії, вказана основна та додаткова література у галузі філософсько-історичних досліджень.

УДК 930.1

© Ковтун Н. М., 2023

© Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	3
ПЕРЕДМОВА.....	4
МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ.....	5
КОРОТКИЙ ВИКЛАД НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ.....	7
СТРУКТУРА ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ.....	46
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ	49
КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ	73
ОЦІНЮВАННЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	75
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	78
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	92
ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ	110
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ .....,.....	119
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	122

ПЕРЕДМОВА

Вивчення філософії історії є важливою складовою не лише підготовки здобувачів гуманітарного спрямування, філософсько-історичне знання залишається ключовим засобом ідентифікаційних практик в умовах постіндустріального суспільства. При цьому філософія історії є не лише одним з важливих тематичних підрозділів філософського знання, а й особливим способом філософування.

Філософія історії співвідноситься з історичною свідомістю: з одного боку, саме історична свідомість є важливим об'єктом філософсько-історичного знання, з другого боку філософія історії сприяє формуванню історичної свідомості у відповідному соціокультурному часі і просторі. Водночас історичне знання співвідноситься з історичною пам'яттю. Без осмислення і збереження історичного минулого неможливим залишається як усвідомлення власної буттєвості не лише окремої людини, а й соціальних спільнот і суспільства в цілому.

Філософія історії має за предмет аналіз онтологічного пізнання історичного процесу: сенс, спрямування і особливості історичного процесу, послідовність і періодизація історичних епох, співвідношення свободи і необхідності в історичному процесі, особливості процесу пізнання історичної дійсності. У процесі викладання філософії історії в сучасному світі особлива увага концентрується на антропологічних і аксіологічних аспектах. Вкрай важливим залишається актуалізація історії повсякденності у різні епохи, зосередження інтересу науковців на аналізі мікродискурсу в історичному минулому, виявленні ціннісних орієнтацій людини у різні періоди історії.

Запропонований дослідник спрямований не настільки на вичерпний виклад філософсько-історичного знання, скільки на стимулювання інтересу здобувачів щодо вивчення ключових проблем філософії історії.

МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Предмет: основні філософсько-історичні ідеї, концепції, школи та напрямки.

Програма навчальної дисципліни складається з таких модулів:

Модуль 1: Генеза та тенденції розвитку філософії історії.

Мета, завдання та результати навчання

Мета вивчення освітньої компоненти: спрямування майбутніх магістрів на оволодіння метаісторичними знаннями крізь призму вивчення різних сфер суспільно-історичного життя та формування критичного історичного мислення на основі гуманістичних ідеалів, патріотичних та громадянських пріоритетів.

Основними завданнями вивчення освітньої компоненти є: визначати сутність й завдання, формування предмету філософії історії, історичної зміни змісту поняття «філософії історії», місця філософії історії в системі суспільно-гуманітарного знання; аналізувати міфологічний світогляд як висхідний тип осягнення історії; характеризувати релігійний світогляд як форму світосприйняття історичної дійсності, розуміти єдність стихійної та свідомої складових релігійного світогляду, виділяти світосприйняття як основний рівень релігійного історичного світогляду; аналізувати філософію історії як вираження філософського світогляду, пояснювати сутність переходу від сциєнтистського до антисциєнтистського філософсько-історичного мислення; аналізувати філософію історії як вираження філософського світогляду, пояснювати сутність переходу від сциєнтистського до антисциєнтистського філософсько-історичного мислення; пояснювати специфіку регреситського тлумачення історії від класичної парадигми до регреситських філософсько-історичних ідей Мішеля Монтеня й Жан-Жака Руссо; визначати причини виникнення коловоротних теорій історії, органічність зв'язку циклічних і міфологічних поглядів на історичну дійсність; характеризувати історичні концепції Полібія й Сима Цяня, а також представників європейської циклічної філософії історії (Ніколо Макіавеллі, Томазо Кампанелла, Джамбатіста Віко). Визначати генезу й динаміку змісту поняття "цивілізація", описувати джерела до вивчення реалій цивілізаційного розвитку; аналізувати вчення М. Данилевського про культурно-історичні типи та його роль у формуванні неklasичної філософії історії, нелінійне

тлумачення історичного процесу в морфології О. Шпенглера, концепцію локальних цивілізацій А. Тойнбі. Аналізувати витoki й здобутки філософсько-історичної думки в Україні: історіософія Григорія Сковороди, Володимира Антоновича, Івана Франка, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського. Характеризувати зародження критичної філософії історії, аналізувати філософсько-історичні системи В. Дільтея, Г. Рікєрта, Р. Колінгвуда, М. Гайдегера, К. Поппера, М. Фуко.

Компетентності та програмні результати навчання:

Здобувач повинен знати:

- основні етапи та напрямки розвитку філософсько-історичної парадигми;
- особливості й закономірності розвитку історіософських ідей, філософсько-історичних шкіл та напрямків;
- концептуальні положення регресистського і прогресистського, формаційного і цивілізаційного підходів до розуміння історичного процесу;

Здобувач повинен вміти:

- вільно орієнтуватися у навчальному матеріалі;
- аналізувати основні етапи, особливості й закономірності розвитку філософсько-історичної парадигми;
- критично осмислювати історичний процес на основі гуманістичних ідеалів, патріотичних та громадянських пріоритетів;
- робити аргументовані висновки;
- реалізувати отримані знання на практиці (під час роботи з науково-методичними матеріалами, друкованими джерелами, у процесі підготовки до семінарських, у процесі написання рефератів, кваліфікаційних робіт, наукових публікацій).

Освітня компонента «Філософія науки» викладається на II курсі, в III семестрі.

На вивчення освітньої компоненти відводиться 90 годин, 3 кредити ЄКТС.

Форма проведення занять: лекції, семінарські заняття.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

Модуль 1: Генеза та тенденції розвитку філософії історії

Тема 1. Сутність та завдання філософії історії

Філософія історії постає філософським трактуванням сутності історичного у площині пошуків відповідей на різноманітні виклики. Поряд з цим вона є не лише способом актуалізації історичної пам'яті, а й фундаментальним чинником становлення та конструювання історичної свідомості. Особливої актуалізації ці процеси набувають у періоди складних соціальних, економічних та геополітичних трансформацій.

Філософія історії дає можливість упередити суб'єктивістські підходи до розуміння історичного процесу та запобігти його схематизації. Сам термін «філософія історії» був введений в науковий обіг французьким філософом-просвітником Вольтером (1694-1778). У філософії Просвітництва історія розглядалася у площині історичного детермінізму, в межах якого історичні події, життя народів і історія держав інтерпретувалися у залежності кліматичних та географічних факторів. У широкому розумінні об'єктом філософії історії став історичний вимір буттєвості людини.

Натомість предметом філософії історії є розуміння мети і сенсу історичного процесу у його зв'язку з гуманітарними і природничими дисциплінами. Виходячи з цього, філософ історії зосереджує свою увагу на визначеності не тільки єдності і різноманіття історичного процесу, а й визначенні його особливостей і закономірностей. Окрім цього у межах філософії історії розкривається істинність і вірогідність історичних фактів.

У XIX столітті на підставі досліджень Георга Гегеля, Карла Маркса, Вільгельма Дільтея, Вільгельма Віндельбанда історія почала розглядатися як процес, в якому можна виділити певні тенденції, закономірності, особливості. Ці чинники формуються на основі як раціональних, так і ірраціональних проявів діяльності суб'єктів історичного процесу. Водночас у

площині детермінаційних процесів було виявлено принципову відмінність у розвитку суспільства від законів розвитку природи.

Предмет філософії історії зазнав значної еволюції. Свого часу Георг Гегель одним з перших вказав на неможливість розуміння історичного процесу на основі методології природничого знання. При цьому він зводив увесь історичний процес переважно до політичної історії. Якісно новим етапом у розумінні історичного процесу стала формаційна теорія Карла Маркса, який розглядав історію як реалізацію суспільно-економічних процесів. У межах позитивізму історія почала розглядатися як емпірична наука, яка має зосереджуватися на реєстрації та систематизації історичних фактів. У зв'язку з цим філософія історії поставала як спосіб визначення закономірностей у широкій палітрі історичних фактів.

У ХХ столітті філософія історії почала розглядатися через призму активності людини як творця духовного, культури, цивілізацій (Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі, Карл Ясперс). На основі їх праць історичне, що належить до сфери гуманітарного, має неповторний, унікальний характер, який містить в собі відбиток людини як творця об'єктивної реальності, так і дослідника, який через призму своєї свідомості пізнає історичний процес.

Світогляд будь-якої людини тяжіє до осмислення власного минулого, сутнісного освоєння минулого та його ціннісної інтерпретації. Виходячи з цього об'єктом історичного знання є досвідне емпіричне осягнення минулого, а його предметом – історичний час у контексті його прив'язаності до процесів діяльності конкретних історичних осіб, народів, націй та ін.

Водночас об'єктом філософії історії є розвиток духовних і матеріальних цінностей, які відображаються на рівні історичної свідомості історичні факти, тенденції та закономірності розвитку історичного процесу. У зв'язку з цим предметом філософії історії постають знання про джерела та причини всесвітньої та національної історії, детермінацію історичного розвитку, методологію пізнання історичних процесів.

У межах філософії історії сформувалося декілька підходів щодо розуміння рушійної сили історії: теологічний підхід виходив з позиції розуміння історії як реалізації Божественного задуму; натуралістичний підхід базувався на ідеї, що природні, кліматичні, географічні фактори є основою історичних процесів; ідеалістичний підхід виходив з ідеї, що історичний процес є реалізацією духовно-душевного життя людини; марксистсько-матеріалістичний підхід базувався на взаємозумовленості історичного процесу і економічних відносин; метафізичний підхід базувався на залежності історії від трансцендентального світу, долі, фортуни. У площині цих підходів відбувається дослідження життя людини на різних історичних етапах, пошук відповідей на запитання про сутність історичних фактів, уявлення про життя інших народів, культур, цивілізацій.

У межах філософії історії слід уникати хибного підходу, що матеріальні вияви історії (оречевлені історичні феномени) можуть розглядатися як набагато достовірніші свідчення, ніж свідчення самих суб'єктів історичного процесу. Пріоритет оречевлених сутностей призводить дослідника до хибного шляху концентрації на наслідках без урахування вивчення становлення і розвитку відповідних процесів. Історичний образ епохи можна дослідити через сенс і мотивацію діяльності людини, аналізуючи події від людей до речей (текстів, археологічних артефактів, пам'яток культури, знарядь праці й побуту, зброї та ін.) та розкриваючи усю палітру взаємодії між людьми, соціальними спільнотами, культурами та цивілізаціями. Такий підхід дозволяє розглядати історичний процес не як матеріальне виробництво, а й як створення духовного, реалізацію суспільних відносин через призму етичних, естетичних, правових, наукових, релігійних аспектів буттєвості людини.

До ключових завдань філософії історії можна віднести визначення сенсу та призначення історії, з'ясування детермінант історичного процесу та рівня його передбачуваності, визначення ролі суб'єктів історичного процесу, з'ясування місця історії у духовному житті суспільства, становлення суспільної свідомості, суспільної волі та практики.

Тема 2. Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу

Міфологія постає висхідним способом тлумачення історичного процесу. Утім міфологічне розуміння історії виходить з позиції циклічності історичного часу, який рухається по колу: весна, літо, осінь, зима. У пізніші періоди час почав поділятися на два види міфічний (сакральний час першоподій, першоречей, першогогероїв) та історичний (профанний) час, в якому живе конкретна людина. Все, що відбувалося у міфічному часі (здобуття першого вогню, першого плуга, першого шлюбу, першого правителя) розглядається на рівні міфологічного світогляду як праобрази для подальшого наслідування і повторення у профанному часі.

Міфологія є особливою формою виникнення, розвитку, структурування й функціонування відповідної системи міфів. Для первісних спільнот саме міфологія була основним способом сприйняття і розуміння світу. Міфологічне сприйняття світу є втіленням чуттєвого ставлення людини до світу. З трьох основних рівнів ставлення людини до світу (світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння) на міфологічному рівні свідомості саме світовідчуття є основою адаптації до природного і соціального простору. Світовідчуття на рівні міфології втілюється у таких світоглядних принципах, як анімізм, фетишизм, тотемізм та система табу.

За своєю природою осягнення історії на рівні міфологічного світогляду не має логічного характеру, воно відбувається не через абстрактні поняття, а втілюється в чуттєвих персоніфікаціях тотемічного характеру, коли тотемні образи починають трансформуватися в образи богів, на початкових етапах зооморфних.

Міфологічне сприйняття історичного процесу містить в собі розуміння історичного простору як чогось єдиного, не розділеного на різні, жорстко розмежовані світи. Світ для давнього грека – єдиний, у ньому живуть і люди, і боги, і тварини. Олімп, світ богів, є цілком конкретним місцем на горі

Олімп на півночі Балканського півострова. Так само і вхід в Аїд, підземне царство розміщувався давніми греками у цілком конкретному місці – на території півострова Крим. У такому просторі ніщо нікуди не зникає, воно лише змінює свою форму існування, все перетворюється, будь-яка істота, насамперед тотем або бог, може обернутися на іншу, живу чи неживу та ін. Наприклад у Давній Греції Зевс виконував різні функції: він і верховний бог-громовик, і світле небо, і батько богів і людей. Він може втілюватися і як блискавка, яка карає грішників, і як благодатний дощ. Зевс може втілюватись у різних образах: і як правитель Амфітріон, і як золотий дощ, і як тілець та ін. З одного боку, це пояснюється і переконанням первісних людей не називати справжні назви предметів або істот, що могло спричинити їх реальну появу, а й невиокремленістю самого індивіда з первісної спільноти. Первісна людина не знала категорії «Я», вона позиціонувала себе через колективну категорію «Ми». Отже, первісна міфологія постає особливою формою колективної свідомості, втіленням єдності і цілісності роду як первісної спільноти.

Міфологічне розуміння історії має не особистісний характер, а колективістський. Водночас цей колективізм не був тотальним, адже до найбільш сакрального знання допускалися лише жерці, жерці-вожді а іноді й просто вожді. Саме вони здійснювали ритуали. Усі інші члени роду, племені були залученими до профанної міфології, предметом якої було освоєння навколишнього середовища, природного і соціального світу.

У зв'язку з цим система соціальних міфів з часом почала поділятися на «вищу міфологію» і відповідно «нижчу міфологію». Елементи «вищої міфології» знаходимо у Стародавньому Єгипті, Вавилонії, Стародавній Греції та Римі, де формується своєрідна «аристократична міфологія», зміст якої полягав у розкритті появи та діяльності богів та героїв, котрі вважалися засновниками аристократичних родів. Поряд з цим серед широких верств населення поширюються міфологічні уявлення про земних, гірських, річкових, морських, лісових духів, пов'язаних з ключовими формами

господарської діяльності: мисливством, рибальством, землеробством, скотарством. Саме вони мають допомагати людині у житті.

Релігійний світогляд, на відміну від міфологічного, де домінує світовідчуття, базується на феномені світосприйняття людини. Воно базується на чіткому поділі історичного простору на декілька світів: верхній (божественний, трансцендентний), земний (серединний, світ людини), нижній (пекельний світ, де панують страждання, смерть і небуття). Зокрема у працях Аврелія Августина знаходимо поділ на два світи: град земний і град небесний. Град небесний постає як апріорі досконаліший, справедливіший і кращий за земний світ людини. Саме у світі небесному людина може позбавитись страждань і болю світу земного.

Історичний процес у такому розумінні починає розглядатися як арена боротьби світлих і темних сил за душу людини. Але людина постає не просто маріонеткою, а діяльнісним суб'єктом, активним і творчим. Умовою спасіння людини постає її замученість до церкви як інституалізованої релігійної спільноти. Людина не сама йде до Бога. Вона за християнською традицією має братів і сестер, які становлять громаду віруючих. Але церква не є закритою самодостатньою спільнотою, вона має бути відкритою для віруючих. У такий спосіб історія конкретної людини поєднується з історією церкви, з історією інших релігій та з всесвітньою історією.

Історичний час на рівні релігійного світогляду починає набувати лінійного характеру, де чітко виділяється початок історії (створення світу), кульмінація історії (сходження бога на землю у подобі людини) і завершення історії у формі Страшного суду або апокаліпсису. При цьому історія набуває ознак напередвизначеності і фатальності. Суб'єктами історичного процесу на рівні релігійного світогляду стає Бог як втілення світлих сил, його антагоніст Сатана як уособлення темних сил і сама людина, обдарована свободою волі. Вона може приєднатись або до граду небесного, або долучитись до гріховного світу земного.

На рівні релігійного світогляду віра стає визначальною рисою релігійного розуміння історії, саме вона визначає моральну, релігійну, політичну, економічну, естетичну поведінку людини. Ключовим способом сприйняття світу віруючою людиною стає софійність, тобто здатність не стільки розумом, а через мудрість сприймати світ як особливу книгу, яка розкривається через різні символи, з якими людина зіштовхується у житті. Софійність розкривається у житті людини через три чинники: досконалий світ (космос), створений Богом; церкву як досконалу ідеальну соціальну інституцію; досконалу бездоганну людину (святого).

Релігійне сприйняття історії на цілому ряді світоглядних позицій: ідеї свободи людини (свободи волі), яка на рівні духовних моральних характеристик якісно відрізняє людину від тварини; ідеї принципової рівності усіх людей перед Богом; ідеї цілісності історичного процесу; ідею можливості і необхідності побудови суспільства блага, позбавленого соціальної несправедливості і нерівності, страждань і болю; ідею індивідуального вдосконалення і піднесення людини до божественного через несприйняття зла і гріховності, особисте самовдосконалення, аскетизм, підкорення тілесного й матеріального духовному.

Тема 3. Класична філософія історії: прогресистський напрям

У філософії історії домінуючим на початку її становлення став прогресистський підхід. У його межах історичний процес розглядався як процес поступового і незворотного вдосконалення широкої палітри суспільно-політичних, суспільно-економічних та духовних відносин і інституцій. На рівні релігійного світогляду одним з найяскравіших представників прогресизму став **Аврелій Августин**, який став першим мислителем, який сформулював ідею поступального історичного розвитку. Ці ідеї викладені мислителем у праці «Про град Божий» («*De civitate Dei*»). У праці йдеться про всесвітню духовну екуменічну спільноту людей,

наднаціональну християнську церкву на противагу політичній інституції – Римській імперії, яка розглядалася як град земний.

Аврелій Августин обґрунтовує лінійне прогресистське розуміння часу, обмежуючи його двома всесвітніми катастрофами: гріхопадінням в Едемі Адама і Єви і Страшним судом. У руслі провіденціалізму Августин розглядає всесвітню історію як процес обмежений саме цими подіями, що стали основою висхідного божественного плану. Згідно з цим планом сама всесвітня історія поділяється на сім віків або «сім днів творення»: перший – від Адама до всесвітнього потопу; другий – від цього потопу до Авраама; третій – від Авраама до Давида; четвертий – від Давида до Вавилонського полону; п'ятий – від Вавилонського полону до народження Христа; шостий – від народження Христа до його розп'яття з наступним воскресінням; сьомий, коли Бог відпочиває, – від сходження Христа на небо до Страшного суду.

На підставі реалізації біблійних пророцтв Августин почав розглядати історію як цілеспрямований, прогнозований і осмислений процес. Основою цього є божественний промисел і провидіння, які забезпечують наявність історичної мети – спасіння людства після Страшного суду.

Мета історії реалізується у протистоянні небесного і земного градусів. Град земний (царство, держава) охоплює тих, хто живуть за людськими законами, а Град небесний становлять люди, які підпорядковують життя Божественній волі і належать до царства Божого. Жорстко критикуючи Град земний, мислитель не заперечував деякої позитивної ролі держави і можливості її використання в інтересах церкви. При цьому людина може належати одночасно до обох градусів: і земного, і небесного.

Прогресизм властивий і для географічного детермінізму **Шарля Луї де Монтеск'є**, який у праці «Про дух законів» (1748) заперечив теологічне розуміння історичного поступального розвитку. Ключовим джерелом і рушійною силою історії він називає дух законів. Він виділив два типи законів історії: божественні і людські (світські). Чинником самобутності народів і держав він вважав географічні фактори. Однак мислитель жодним чином не

абсолютизував їх значення. До ключових факторів, які визначають особливості історичного розвитку він відносив клімат, релігію, закони, форми правління, приклади з історичного минулого, звичаї, в результаті синтезу яких формується дух народу. На різних історичних етапах можуть домінувати деякі з них. Шарль Луї де Монтеск'є пропонував не концентруватися лише на теперішній історії, а зосередити увагу на історії усіх народів земної кулі. Як один з найвідоміших просвітників мислитель був жорстким критиком абсолютизму і прихильником демократії (свободи слова, свободи друку, свободи зібрань, рівності усіх громадян перед законом, релігійної толерантності, розподілу гілок державної влади).

До концепції історичного прогресизму схилився і **Вольтер**, який у праці «Філософія історії» (1765) розрізняв міфологічні та історичні часи. Утім навіть в історичні часи він закликав розрізняти правду і байки. Байками, за Вольтером, могли бути й цілком загальноновизнані історичні факти. На відміну від попередників, які розглядали історію переважно як історію правителів, королів, імператорів, він пропонував досліджувати історію народів, їх звичаїв і законів у широкому культурному контексті. При цьому історик має звертати увагу на обґрунтовані факти, точні дати, авторитети, звичаї, закони, фінанси, види господарства та ін.

У праці «Досвід про звичаї і дух народів» (1756) Вольтер у контексті просвітництва доводив, що історія як наукова дисципліна має базуватися не на міфологічно-релігійних підходах, а на об'єктивному і адекватному розумінні історичного процесу. Рушійною силою історії він зазвав ідеї, думки, переконання людей. При цьому історичний процес розглядався ним як поступальний рух, який визначається людським розумом. Розум людини або суспільства може змінюватися і під впливом географічних чинників, але вони не є визначальними для прогресу суспільства.

Вольтер розумів прогрес як вдосконалення і успіхи у процесі пізнання природи, суспільства і людини. Водночас він обґрунтовував необхідність порівняння законів і звичаїв різних країн.

Натомість **Анн Робер Жак Тюрго** розглядав прогрес як явище, насамперед, суспільне. Природні явища підпорядковуються принципам жорсткого детермінізму. У суспільстві такі фактори, як розум, свобода, пристрасті, продукуються якісно нові події. При цьому різні історичні епохи зв'язані між собою ланками причин і наслідків. Французький мислитель жодним чином не ідеалізує історичний процес і вказує на його суперечності та можливість регресивних змін. Імперії і держави можуть виникати і зникати, форми правління змінювати одна одну, а науки вдосконалюватись і деградувати. Суспільство почергово перебуває у станах спокою і збурення, що дозволяє йому рухатись, хоча й повільно, але вперед. Тюрго звертав увагу на нерівномірність розвитку різних народів і держав.

Тюрго називав однією з характерних рис історичного прогресу його єдність і безперервність. Мислитель вказував на те, що історичний процес може втілюватись у періодах піднесення і занепаду, сповільненого і прискореного розвитку. Французькому філософу належить і ідея, що прогрес прискорюється через появу писемності і урбанізацією.

У творчості Тюрго проявилася і ідея, що всесвітня історія має об'єднувати в собі і політичну історію, становлення первісних спільнот, змішування етносів і народів, походження держав та державні перевороти, прогрес у галузі духовності, моралі, звичаїв, наук і мистецтв. Саме прогрес у цих сферах призводить до змінюваність імперій, націй, релігій.

Просвітницьке прогресистське розуміння історії притаманне і концепції **Жана Антуана Кондорсе**. Воно викладене у праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1794). За Кондорсе всесвітня історія постає як лінійний і незворотний процес. Рушійною силою історичного прогресу на індивідуальному і суспільному рівнях він називає розум як атрибутивну ознаку людської сутності. Мислитель, на відміну від Вольтера і Тюрго, акцентував увагу на незворотності прогресу. Лише деякі відхилення у ньому, на його думку, можливі через уповільнення поступального розвитку у деяких суспільних сферах. Всесвітня історія розглядається ним як динамічна

картина прогресу на протязі десяти епох, розпочинаючи від об'єднання людей у первісні племена і закінчуючи епохою Просвітництва.

Водночас він виділяє і значно більш скорочений варіант періодизації, який складається з трьох великих епох: під час першої епохи, де домінують матеріальні чинники, люди об'єднуються у сім'ї, а пізніше племена, з'являється скотарство і землеробство, поділ праці, зародження релігії, науки і мистецтва; друга епоха охоплює період з появи писемності до XVIII століття, коли домінують вже духовні чинники: домінують освіта і наука, відбувається відокремлення наукового знання від філософії, винайдення книгодрукування, звільнення сфери розуму від домінування релігійних авторитетів; третя епоха має охоплювати майбутній прогрес людства, під час якого буде нівельовано нерівність між націями, соціальними класами і відбудеться справжнє вдосконалення людини. Кондорсе був впевнений, що відсутні межі вдосконалення людини, окрім терміну існування самої Землі.

Елементи прогресизму наявні і в праці **Йогана Гердера** «Ідеї до філософії історії людства» (1782-1791). Утім німецький філософ не поділяв нестримного оптимізму інших просвітників у контексті історичного прогресу. Однією з провідних ідей Гердера стало визнання самоцінності і самобутності різних народів як суб'єктів історичного процесу. Водночас він акцентує увагу на тому, що людська природа не є константою, людина все життя має виховувати себе, вчитися, розвиватися а відтак прогресувати.

Будь-яке вдосконалення людини залежить від національних особливостей і залежить від багатьох факторів: історичної епохи, клімату, потреб, суспільного оточення і навіть фатуму. На відміну від інших просвітників Гердер зовсім не ідеалізує людину як суб'єкта історичного процесу. І саму людину, і націю він тлумачить як дуже суперечливі діяльнісні начала. Німецький філософ, окрім усього, критикував європоцентризм у тлумаченні всесвітньої історії та крайній прогресизм.

Чи не вперше у науковій парадигмі Гердер почав розглядати історичний процес як явище планетарне і глобальне, яке має багато центрів у різні

історичні періоди. Метою поступального розвитку історії він називав досягнення людського щастя і гуманності. Сам історичний поступ стає зрозумілим лише на великих відтинках часу. Водночас він одним з перших у науковій парадигмі почав розглядати кожна з культур як унікальне соціокультурне утворення, існування якого має надважливе значення для усього людства. Це не просто одна з історичних ланок прогресу. Але кожна з культур має свій масштаб досконалості, часто незрівнянний з іншими.

Гердер хоча й віддавав належне географічним чинникам у розвитку різних культур, вважав, що історичний прогрес визначається історичними умовами, розвитком і реалізацією унікальних задатків, схильностей і здібностей людини як суб'єкта історичного процесу. Німецький мислитель вважав, що людське суспільство як органічна цілісність є найбільш важливий суб'єктом історичного процесу, порівняно з індивідами. Державу філософ розглядав як особливу соціальну інституцію, як необхідне зло. Найкращою формою держави він вважав республіку. А досягнення суспільного блага пов'язував зі зникненням держави як інституції в цілому.

Ідеї прогресизму знаходимо і в працях «Ідея всезагальної історії у всесвітньо-громадянському контексті», «До вічного миру» **Іммануїла Канта**. Німецький мислитель розглядав розум як такий, що найбільш повно реалізується не в індивіді, а в людському роді в цілому. Історичний прогрес філософ пов'язував з формування всезагального правового громадянського суспільства, представники якого можуть досягнути свободи. На відміну від інших просвітників, він зовсім не ідеалізував цивілізації.

Прогресизм у розумінні історії властивий і для праць Георга Гегеля: «Історичні етюди», «Лекції з філософії історії». Ще в праці «Феноменологія духу» мислитель пов'язує історичний процес з надіндивідуальним розумом, логосом самої історії, в якій діяльність окремих людей залежить від Абсолютного духу. У філософії Гегеля історія протистоїть природі, а прогрес має лінійний характер. Саме через духовний прогрес можливе вдосконалення людства. Абсолютний дух як рушійна сила історії постає як єдність

людських здатностей до реалізації свободи. Історичний прогрес, на його думку, полягає в усвідомленні свободи у країнах, де панують східні деспотії, Стародавній Греції і Римі, германських державах.

Всесвітня історія за Гегелем є достатньо пізнім етапом самоусвідомлення через сферу права, моральності і звичаєвості через інституції сім'ї, громадянського суспільства і держави. Водночас необхідною залишається критика євроцентристського редукціонізму та вчення про «історичні і неісторичні народи» Георга Гегеля.

Тема 4. Класична філософія історії: регресистський напрям

Регресистське розуміння історії сягає своїм корінням періоду Стародавньої Греції. Ще у працях **Гесіода** (кінець VIII – початок VII століття до н.е.) «Труди і дні» та «Теогонія» простежується ідея про історичний процес як деградацію, порівняно з прадавнім «золотим віком». За твердженням Гесіода в історії людства можна виділити п'ять періодів, з яких три періоди чітко ієрархізуються – золотий, срібний і мідний віки. Під час золотого віку людини не знали горя і праці, люди не старіли, були однаково сильні, спокійні і ясні душею. Вони вмирили у сні. Ці люди не знали жодної потреби через великі врожаї і хлібодарні землі.

У срібному віці ситуація погіршилась. Сто років відбувалося лише дитинство людини. Утім після цього швидко старіли. Люди срібного віку не хотіли служити богам, приносити жертви на олтарях олімпійцям. За це Зевс їх знищив і сховав під землею. Третє покоління мідного віку було могутнім і страшним, любило війну і насильство. Ці люди хліба не їли і не знали землеробства. Зброя і знаряддя праці мали мідні, заліза не знали. Від власної сили і агресивності вони і зникли, чорна смерть їх позбавила сонця.

Четверте покоління людей співпадало з епохою славних героїв, які були напівбогами. Закінчили вони своє життя після жахливої Троянської війни. Жили ці напівгерої окремо від смертних, ні дум, ні турботи не знаючи. Після

смерті вони потрапляли на острови блаженних. П'яте покоління людей жило в епоху залізного віку. Саме до нього належав і сам Гесіод. Люди цього віку важко працювали, не знаючи спокою ні вдень, ні вночі від горя і нещастя. І це покоління за Гесіодом знищить Зевс тоді, коли на світ почнуть народжуватися діти з сивим волоссям.

Означені регресистські, песимістичні погляди були властиві не лише для грецької традиції, вони чітко простежуються і у ведичному знанні у Стародавній Індії, і в конфуціанському та даосистському вченнях Стародавнього Китаю. Зокрема, Конфуцій у дусі патерналізму стверджував, що він нічого нового не винаходив, а лише відтворював і передавав лише те, що було винайдене і відкрито у минулому, яке є взірцем для теперішнього.

У новоєвропейській філософії до ідей регресизму схилився **Мішель Монтень** (1533-1592). У руслі скептицизму він доволі критично ставився до досягнень будь-яких культур, зокрема європейської. Усі культурно-історичні типи, на його думку, мають розглядатися як однаковою мірою прийнятні і рівнозначні у своїй цінності. Представники кожної з культур формують свої критерії досконалості релігії, державного ладу або суспільних звичаїв.

Зокрема, люди, які свого часу жили в єдності з природним середовищем, не були спотворені і зіпсовані цивілізацією. Внаслідок цього люди втратили природну рівність між собою. Гаслом Мішеля Монтеня стало «життя у згоді з природою». У зв'язку з тим, що історичний процес зазвичай відриває нас від природи, мислитель оцінює його як переважно регресивний. І людина, і рід, і суспільство йдуть зазвичай штучними шляхами, на таких собі ходулях.

У деяких випадках Монтень навіть говорить про більшу досконалість тварин як природних сотворінь, порівняно з людьми. Приреченість людей полягає у їх непостійності, коливаннях, стражданнях, невпевненості, марнославстві і постійних переживаннях про майбутнє. За твердженням філософа, ми дуже дорого заплатили за наш розум, яким дуже пишаємося.

Мішель Монтень вважає, що справжнім поступом має бути не відхід від природи, а упровадження культу благої природи. Не так важливо писати

розумні книги, а важливо розумно і морально поводити себе у практичному бутті, не завойовувати чужі землі, а навести порядок на своїй території,

До позиції регресизму відноситься і розуміння історичного процесу **Жан-Жаком Руссо** (1712-1778). Французький мислитель розглядав історичний процес як суперечливе поєднання прогресивних і регресивних змін. При цьому прогрес відіграє підпорядковану роль у розвитку суспільства. Тим більше, що на перший погляд прогресивні зміни (вдосконалення освіти, розвиток наук, мистецтв, поліпшення смаків, примноження багатств) можуть призводити до виродження людських цінностей і занепаду суспільства. Дуже часто розкішний одяг приховує фізичні вади, а прекрасні манери супроводжуються аморальністю.

Як це не парадоксально звучить саме прогрес у сфері мистецтв і наук, за Руссо, зумовлює втрату часу, розкоші та розпусти. Історичний регрес зумовлений ще й порушенням природної рівності людей і накопиченням приватної власності. Саме з нерівності виникають багатства, розкіш і неробство, сама розкіш продукує багатство, а неробство призвело до появи наук. Усе це призвело до руйнування усталених звичаїв, продукуючи ворожість між людьми. Це й призвело до становлення несправедливого ладу, де вже нагромаджені багатства призводять до ще більшого їх накопичення, а добродісна людина не може вийти зі злиднів. Натомість найбільші шахраї лише багатіють і перебувають у найбільшій суспільній пошані.

В інтерпретації Жан-Жака Руссо нерівність посилюється за рахунок розвитку здібностей людини і її розуму, вона закріплюється внаслідок концентрації власності і уконституювання законів. Внаслідок цього у цивілізованих народів люди дурні керують мудрими, а невеличка жменька людей тонуть у багатствах і надлишках, тоді як широкі маси населення перебувають під загрозою голоду.

У сучасній науковій парадигмі регресистські тенденції представлені у концепціях елітарного і масового суспільства, теоретичних, часто технофобських побудов, антиутопій і доповідей Римського клубу.

Тема 5. Класична філософія історії: циклічний напрям

У межах класичної філософії історії важливе значення мають концепції коловороту, які тісно пов'язані з міфологічним розумінням історичного процесу. Згідно з концепціями коловороту час рухається, але не лінійно, а по колу. Чи не перша така концепція була сформульована грецьким істориком **Полібієм** (210-122 рр. до н.е.) у праці «Загальна історія». Ця концепція є суголосною з вченням Аристотеля про правильні і неправильні форми правління.

Мислитель дійшов до висновку про наявність в історії певних історичних циклів, які базуються на зміні форм влади. Полібій виділив *три основні форми влади* за кількісною ознакою: єдиновладдя (царство), влада небагатьох (аристократія), влада багатьох (демократія). Єдиновладдя є царством лише у випадку, коли владу народ віддає найбільш достойному, мудрому і талановитому правителю. Аристократія також має базуватися на владі кращих людей держави. Там само демократія має відповідати інтересам народу. Кожна з цих форм влади поступово трансформується у свою негативну форму: монархію, олігархію, охлократію.

У царстві правитель може поступитись владою з доброї волі, у ньому домінує не страх і насильство, а розсудок. Однак царство рано чи пізно вироджується в монархію, коли при владі вже тиран. Внаслідок хаотизації у розвитку держави влада має перейти від тирана до небагатьох – аристократії. Коли правлячу меншість починають становити люди негідні, ненажерливі аристократія вироджується в олігархію, діяльність якої викликає гнів народу. Народ, взявши владу в свої руки, встановлює демократію. З часом через панування пристрастей народних мас і зневагу до законів демократія вироджується в охлократію. Політичні заворушення, беззаконня, повне здичавіння під впливом охлократичної форми правління призводять знову до встановлення єдиновладдя, або царства. І так розпочинається новий цикл.

Окрім усього, грек Полібій визнавав можливість існування і синтетичної форми правління, яка об'єднує єдиновладдя, владу небагатьох і владу народу, маючи на увазі політичний устрій тогочасної Римської республіки. У консульській владі втілювався принцип царства, у сенаторській реалізувався принцип аристократії, а в комісіях – принципи демократії. Гармонійно функціонуючи всі ці форми влади працювали на зміцнення держави. Але навіть ця найкраща форма правління не спростовує історичний коловорот, але лише сповільнює його.

Заслуговує на увагу і концепція коловороту китайського історика **Сима Цяна** (145-86 рр. до н.е.), викладена у праці «Історичні записки». Хоча Сима Цян навряд чи міг мати доступ до греко-римської спадщини, тим більше вражає збіжність його поглядів з позицією Полібія. Сима Цян обґрунтував циклічність історичного процесу на прикладі минулого Китаю. Рушійною силою історичного процесу він вважав переродження політичних утворень на основі трьох принципів: прямодушності (чжун), шанобливості (цзін), культурності (вень). Прямодушність розривається у китайській традиції через ієрогліфи, які означають «середина» і «серце», а відтак це принцип співвідноситься з щирістю, правдивістю, чистосердечністю, прямодушністю. Більше того прямодушність тлумачиться сутнісною ознакою принципу жень (людяності), який має базовий характер для конфуціанської традиції.

Шанобливість (цзін) співвідноситься з принципами патерналізму як пошани до батька, батьків, старших і правителя. Водночас шанувати за Сима Цяном можна і потрібно мудрого і справедливого правителя (мужа), достойного, ідеального правителя, який сам є еталоном дотримання законів. Третій принцип культурності (вень) є уособленням цивілізованості, належності до людського роду. Культурність наповнює життя людини новим.

За Сима Цяном три означені принципи (чжун, цзін, вень) є основою циклічного розвитку історичного процесу як зміни історії життєдіяльності народу. Вони мають перебувати у гармонії між собою, адже домінування прямодушності (чжун) призводить до того, що влада стає самоціллю і

призводить до сваволі, насилля і тиранії. Таким чином прямодушність (чжун) вироджується в дикість (є). Іншими словами прямодушність у крайній формі призводить до варваризації або дикунства, до руйнації і деградації суспільного устрою, а в перспективі до формування суспільного ладу, який базується на принципі шанобливості (цзін).

До певного часу таке суспільство може гармонійно функціонувати, але до того часу поки розвиток цього принципу не зосереджується на владі правителя. З часом шанобливість до правителя трансформується у марнославство, марновірство, обожнення правителя, культ вождя. Це призводить до соціального хаосу і необхідності формування нового суспільного устрою базованого на принципі культурності, цивілізованості (вень).

Надмірне захоплення принципом вень може призвести до насадження не справжньої культури і цінностей, а її формального втілення, сурогату – нежиттєздатної схоластичної освіти, науки, ідеології. Це придушує природні прояви цієї культури, її щирість, сердечність, невимушеність. Культура стає штучною і фальшивою. Вийти з глухого кута цієї культури можна, на думку Сима Цяня, лише через орієнтацію на принцип прямодушності (чжун). Цикл у розвитку суспільних відносин замкнувся.

В епоху Відродження ідеї коловоротності історії втілилися у працях італійського мислителя і політичного діяча **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527). Так на основі «Історії Риму» Тита Лівія Макіавеллі звертається до ідей коловоротності історії Аристотеля і Полібія. Флорентійський мислитель акцентує увагу на повторюваності і закономірності історичного процесу насамперед у сфері політичного життя. Він доводить процес зміни форм влади через трансформації монархії в тиранію, аристократії в олігархію, народного правління у абсолютну розпущеність. При цьому мислитель звертає увагу на тому, що упередити це виродження і трансформацію неможливо, адже сам її процес має часто ірраціональний, несвідомий та стохастичний характер. Значну роль у таких процесах можуть відігравати як випадковість, так і суб'єктивні бажання людей.

Так, Макіавеллі пов'язує переродження монархії в тиранію з тим, що свого часу вожді стали спадковими, а не обиралися. Після цього втративши добродесність предків, вожді почали бути марнославними і самовпевненими. Правителі при цьому стали малодушними і боягузливими. У свою чергу демократія встановлюється тоді, коли народне правління встановлювало порядок, при якому ні монархи, ні аристократи не мали жодної влади. Такий державний устрій користується тривалий час повагою до того часу, поки було покоління, яке його впровадило. Після нього відбувається соціальна хаотизація, деградація і повна розпущеність. Громадяни країни, щоб уникнути соціальних заворушень, знову шукають єдиновладдя, монарха.

Саме у такий спосіб обертається правління усіх республік. Однак, не часто громадянам держави вистачає життєвої сили, щоб пройти усі форми політичного правління. Часто буває, що така ослаблена держава стає легкою здобиччю для сусідніх країн, де краще урядування.

Ідеї коловоротності історичного розвитку і суспільного прогресу знаходимо і в працях італійського мислителя **Томазо Кампанелли** (1568-1639). Він ідеї повторення і коловороту застосовував як до світобудови в цілому, так і для руху історії. У руслі раціоналізму мислителя вважав, що космос розвивається на основі реалізації «розумного, правдивого і святого закону», продуцентом якого є споконвічний розум і слово Боже.

Звертаючись до ідей Аристотеля, Полібія, що існує три ключові форми правління (монархія, аристократія, демократія у розумінні республіки), Кампанелла не розглядає їх як позитивні. Він вважав ці форми влади як підготовчі, попередні етапи до розбудови ідеального суспільства у Місті Сонця. Саме Місто Сонця він інтерпретував як «золотий вік» людства, який існував у далекому минулому і може бути встановлений у майбутньому.

У одному з сонетів «Про золотий вік» Томазо Кампанелла пише про те, що «золотий вік» був колись. «Так само він може бути повернутий, і не один раз. Усе, що поховане, назад прагнучи, до коріння свого може по колу прийти знову».

У період Нового часу до ідей коловоротності історії звернувся італійський мислитель, історик **Джамбатіста Віко** (1668-1744). Італійський мислитель у праці «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) досліджує як «світ стародавніх народів», так вже і «світ християнських народів». До світу «світ стародавніх народів» він відносив сім народів стародавності: євреїв, халдеїв, скіфів, фінікійців, єгиптян, греків і римлян. Натомість «світ християнських народів» складають народи Європи, передусім Західної. І коловорот історичної життєдіяльності становлять вже не окремі народи, а «світ християнських народів».

Історичне коло народів формує коло існування цілого світу, воно проходить за Віко три стадії (віки): вік богів, вік героїв, вік людей. Кожен з цих віків також прямує до етапу виродження і деградації. До сильних сторін цієї концепції належить те, що вперше в межах філософсько-історичного знання своє місце міг знайти кожен народ, кожна нація. Отже концепція коловороту Джамбатіста Віко цілком оригінальна філософсько-історична система. Пізніше його ідеї знайшли продовження в історіософських працях Миколи Данилевського, Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі та ін.

Тема 6. Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації

Вчення про суспільно-економічні формації як основу марксистського розуміння історії викладене у працях **Карла Маркса** (1818-1883) «Філософсько-економічні рукописи 1844», «До критики політичної економіки» (1859), «Капітал» (1867, Т. 1).

Розуміння історичного розвитку суспільства у марксизмі базується на принципах розвитку і детермінізму. У такому розумінні історичний процес розглядався як розвиток динамічної складної соціальної структури. Доволі схематично це розуміння можна відобразити у наступній послідовності: продуктивні сили виробничі та інші суспільні відносини політична надбудова форми суспільної свідомості.

У розумінні філософії історії Карла Маркса базовим виявився його висновок з праці «До критики гегелівської філософії права» про те, що не держава визначає сутність громадянського суспільства, а громадянське суспільство визначає форми держави. А якщо тлумачити ширше, то виробничі відносини (економічний базис) продукують державу як політичну надбудову.

Життя суспільства за Марксом ґрунтується за матеріальному виробництві, яке включає *продуктивні сили (знаряддя праці, кваліфікація)* і *виробничі відносини (спосіб організації праці залежно від виду власності)*. Він виокремив формації в розвитку людства: первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм.

Однак для формаційного розуміння суспільно-історичного процесу властивий європоцентризм і однолінійність у розумінні історії. Щодо країн Азії та Африки такі підходи не діють. На сучасному етапі більш доцільним може розглядатися поділ суспільства на традиційне і індустріальне суспільства.

Стрижнем формаційного підходу Маркса є концепція базису і надбудови. Базис – економічні відносини, надбудова – політичні, правові, релігійні структури, ідеологія, політичні, правові, релігійні, естетичні, моральні, філософські ідеї. Утім багато з сучасних науковців, починаючи від Макса Вебера, говорять не про одnobічний вплив, а про взаємовплив базису і надбудови. Якщо політична ідеологія справді залежить від економіки, то щодо правових, релігійних, естетичних ідей ця теза є дискусійною.

Основою діалектичного (історичного) матеріалізму Маркса є його вчення про суспільно-економічні формації, закладене у праці «Капітал». Ця категорія допомагала розглядати суспільство як складну систему, високо диференційовану, прогресуючу і динамічну. У такому розумінні історія людства постає як природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій. Сам термін «формація» є достатньо вдалим, адже він охоплює два аспекти функціонування суспільства – суспільства як прогресу і суспільства як стану, структури системи відносин між індивідами.

У широкому розумінні марксистичні тлумачили поняття «суспільно-економічна формація» для позначення виробничих відносин. Натомість поняття «суспільна формація» для характеристики суспільних відносин.

Формаційна концепція в марксизмі, а саме поділ на такі періоди розвитку суспільства, як первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і прогнозований у майбутньому комунізм, має ознаки лінійного розвитку історичного процесу.

Водночас Карл Маркс, розглядаючи ці типи суспільства як своєрідні макроіндивіди історичного процесу, які характеризуються етапами формування, розвитку, занепаду, трансформації в іншу формацію, певним чином відходить від класичного розуміння лінійної прогресистської історичної парадигми.

При цьому суб'єктом історичного процесу стає сама людина завдяки власній діяльності. У зв'язку з цим суспільство тлумачиться не просто як механічна сукупність індивідів, а як система взаємодії між ними.

У працях Карла Маркса, зокрема в «Капіталі» розроблявся синхронічний аспект дослідження історичної реальності через концепт суспільно-економічної формації. Саме поняття «суспільно-економічна формація» Маркс найчастіше застосовував до сучасного для нього індустріального суспільства, а для первісного комунізму він вживав лише термін «суспільна формація». Щодо рабовласницького і феодального суспільства німецький мислитель використовував поняття «суспільно-економічна формація», але кожного разу у контексті порівняння з індустріальним суспільством.

Однак у марксизмі наявний і діахронічний підхід, згідно з якими формація вже постає не єдиним предметом історичного дослідження, а як масштабна цілісність у розвитку, у процесі. Мається на увазі послідовна зміна формацій (первісного комунізму, рабовласництва, феодалізму, капіталізму), яка відповідає природно-історичному процесу поступу людської цивілізації

*Тема 7. Цивілізаційний підхід: класична та некласична
парадигми формування і розвитку*

Поняття «цивілізація» походить з латинської мови і пов'язане зі словами «civilis» (громадянський), «civis» (громадянин), «civitas» (громадянське суспільство). Введення цього поняття у наукову парадигму пов'язане з дослідженнями французького історика Люсьєна Февра (1878-1956) і французького лінгвіста Еміля Бенвеніста (1902-1976). Тривалий час цей термін використовували не для позначення характеристики стану конкретного суспільства, а для дефініції конкретного суспільного процесу. Цей термін тривалий час містив ознаки європоцентризму, адже в європейській ментальності до початку ХХ століття поняття цивілізація використовувалося в однині, за поодинокими винятками. Воно використовувалося для позначення розвитку, насамперед, європейського суспільства, яке протиставлялося рівню розвитку інших країн і народів.

У контексті некласичного цивілізаційного підходу доречним є звернення до праць Миколи Данилевського, Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі. Це підхід знайшов відображення у теорії культурно-історичних типів **Миколи Данилевського** (1822-1885), викладеній у праці «Росія та Європа». Ця праця вийшла у 1871 році і спочатку піддавалася серйозній критиці через біологізаторське розуміння культурно-історичних типів, неврахування моральних принципів у взаємодії між народами та панславізм.

Данилевський почав розглядати всесвітню історію не як єдиний, глобальний, лінійний прогресивний процес розвитку людства. Він розумів її як процес взаємопроникнення, співіснування і одночасного взаємовідчуження і виокремлення культурно-історичних типів. Дослідник виділяє також процеси становлення, розвитку, розквіту, деградації і заміни одних культурно-історичних типів іншими.

Микола Данилевський піддавав сумніву поділу історичного часу на стародавній час, середньовічний час і новий час. Насправді доречно було в

історичний час вимірювати не через змінювані етапи, а через типи історичного розвитку як цілісні органічні утворення. Ці культурно-історичні типи, зокрема такі як Рим, Греція і Єгипет, мали б мати свою «стародавню, середньовічну і нову історію».

Тобто мали б мати фази розвитку. Формуючись у пізніші періоди, «молоді» культурно-історичні типи мають заміщати «старі». Водночас культурно-історичні типи можуть не лише змінювати один одного, а й співіснувати. На певних історичних етапах культурно-історичні типи можуть відігравати роль лідера. Слід акцентувати увагу, що Микола Данилевський доводив, що саме слов'янський культурно-історичний тип має вийти на перші ролі у другій половині XIX століття.

Дослідник виділив таку хронологічно вмотивовану типологію культурно-історичних типів, які досягнули стадії зрілості: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавилонно-фінікійський, халдейський, або древньосемітичний; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) ново-семітичний, або арабський; 10) германо-романський, або європейський. Поряд з ними Микола Данилевський говорить про ще два американські культурно-історичні типи — мексиканський і перуанський. Історія цих типів, на його думку, закінчилась передчасно через завоювання. Особливе місце дослідник відводить слов'янському культурно-історичному типу, який позиціонується ним як наймолодший і найбільш універсальний.

У розвитку кожного культурно-історичного типу Данилевський виділяє три ключові фази: етнічну, фазу становлення політичної незалежності й державотворення, фазу цивілізації. Під час етнічної (етнографічної) фази відбувається формування з відокремлених етнічних спільнот (родів, общин, племен) єдиного культурно-історичного типу. Його суб'єктом фактично постає етнос або споріднені етноси.

При цьому відбувається становлення єдиного психологічного характеру, розуму, почуттів, волі, які є втіленням унікальності й оригінальності

спільноти. Ця фаза розвитку найбільш довга, може тривати тисячоліття, тоді як цивілізація існує 400-600 років.

Державна фаза характеризується накопиченням матеріальних і духовних засад культурно-історичних типів. Відбувається формування держав і здобуття їх політичної незалежності. Фаза цивілізації співпадає з періодом розквіту культурно-історичного типу. На цій стадії найбільш повно проявляються неповторні творчі здібності і потенціал культурно-історичного типу. Лише побудувавши цивілізацію, народ стає суб'єктом суспільно-історичного процесу і суспільно-історичного прогресу. Фактично це період осені культурно-історичного типу, визрівання плодів і збирання урожаю.

Важливим питанням залишається проблема впливу ідей Миколи Данилевського на концепції російського панславізму, євразійства і неоевразійства та становлення концепту «русского міра», які стали основою агресивної політики сучасної Російської Федерації. Як прихильник войовничого панславізму Данилевський жорстко засуджував реформи Петра I за спроби «мавпування Європи».

При цьому як імперіаліст він схвалював політику першого російського імператора, яка заклала основи могутності і територіальної експансії Росії. Він вважав, що російський народ має очолити становлення слов'янського культурно-історичного типу, доводячи, що Росія не може вважатися частиною Європи. У руслі російського месіанізму Данилевський доводив необхідність злиття слов'ян в єдине політичне тіло, в єдину державу.

Саме він схвалював створення могутньої федерації слов'янських народів і закликав до завоювання Константинополя і проголошення його її столицею. Заради цього кожен слов'янин має пожертвувати життям, свободою, науками, освітою та усіма земними благами. У контексті російського великодержавного шовінізму Данилевський доводив, що створення слов'янської федерації відбувається шляхом звільнення інших народів, а не їх підкорення і знищення

Одним з магістральних для циклічної некласичної філософії історії залишається вчення **Освальда Шпенглера** (1880-1936), викладена у праці «Присмерк Європи. Нариси морфології всесвітньої історії» у 2-х томах (1918-1922). Хоча сама праця відразу почала піддаватися серйозній критиці, вона досі залишається оригінальною і серйозною філософсько-історичною системою. Цю систему дослідник розглядав як вчення про форми світової історії, які співвідносив з живими біологічними організмами.

Розвиток історичних процесів він пов'язував з процесами зародження, зростання, розквіту, старіння і загибелі. І ці етапи ідентичні «від найменшої інфузорії до великої культури». Окрім цього мислитель чітко розрізняє світ як природу (сталий, завершений світ мертвих форм) і світ як історію (динамічний світ живих форм). Засобами осягнення історії постає споглядання, вживання в історичний процес, порівняння, співпереживання.

Світова історія реалізується як морфологія існування великих індивідів – культур. Людство за Шпенглером не має жодної мети існування, так саме як немає жодної мети існування орхідей або метеликів. Кожна з людських культур володіє своє самобутньою душею: наприклад основою західноєвропейської культури є фастівська душа, а основою греко-римської культури – аполонівська душа. Спільним для них усіх є стадії їх існування: зачаття, народження, розвиток, розквіт, занепад, загибель.

Освальд Шпенглер виділяє у всесвітній історії вісім великих культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, аполонівська (греко-римську), магічну (візантійсько-арабську), фастівську (західноєвропейську) і культуру майя. Кожна з цих культур має свій символізм і приблизно подібний період життя від 1000 до 1200 років. Кожна культур, пройшовши період розквіту, перетворюється на цивілізацію.

Цивілізація в його інтерпретації є стадією і формою вмирання культури, перетворення її на закостенілу сутність, скам'янілу і знерухомлену. У період розвитку культури домінують гуманітарні начала з розквітом різних зразків мистецтва і напрямків філософії. У період цивілізації домінує техніцизм,

мілітаризм, бюрократія, урбанізація, антагоністичність і спортивна змагальність.

Коловорот у житті кожної з культур постає через послідовність кількох епох, які складають близько 300 років кожна. Шпенглер виділяє й деякі ритми в існуванні культур: у сфері політичного життя, духовного і художнього розвитку він виокремлює п'ятдесятилітні періоди, більш масштабними є трьохсотлітні періоди, насамперед, аттичної пластики, мозаїчного живопису, бароко в архітектурі, галілеївської механіки та ін.). У цей час відбувається самоздійснення культури, боротьба з силами хаосу і несвідомого. Але у певний момент культура застигає, вмирає і перетворюється в цивілізацію, яка може як сухе дерево стояти ще багато століть і навіть тисячоліть.

До некласичного розуміння цивілізаційного підходу схиляється і англійський мислитель, історик **Арнольд Тойнбі** (1889-1975). Його ключові ідеї викладені у дванадцятитомній праці «Дослідження історії» (1934-1961), в якій був здійснений синтез всесвітньої історії і мета історичного знання, яке базується на універсальних принципах розвитку: становлення, розквіту і занепаду. Історія цікавила дослідника, не як фактологічна хронологічна послідовність подій, а як втілення самосвідомості людства, цивілізації, культури і навіть окремої людини. Тойнбі концентрує увагу не лише на проблематиці становлення і розвитку цивілізацій, а й на визначенні внутрішніх і зовнішніх механізмів їх існування.

Арнольд Тойнбі вважав, що одиницею історичного процесу а відтак і предметом дослідження історика є не окремі народи, нації, локальні держави, а суспільства в цілому. Мислитель виділяє декілька методологічних засад дослідження історичного процесу:

- 1) Межі історичного поля дослідження, які свого часу охоплювали історію окремої країни, мають бути розширені до суспільства в цілому, як через просторові характеристики, так і через часові.

- 2) Будь-які політичні союзи (насамперед національні держави, міста держави) є обмеженими у своїй просторовій визначеності і обмежені в часі, порівняно з часовою тривалістю існування суспільства. Історик має концентрувати увагу на суспільстві як своєрідному «атомі» історичного процесу.
- 3) Суспільства, які об'єднують незалежні національні держави, як-от Велика Британія, і суспільства, які склалися з міст-держав (як-от, Афіни, Коринф, Спарта та ін.), є порівнюваними як суспільства єдиного типу.
- 4) Жодне з наявних і досліджуваних суспільств не охоплює всього людства. Західне суспільство свого часу не сприймалося як щось єдине і цілісне до того часу, поки еллінське суспільство не досягнуло своєї зрілості і занепаду.
- 5) Спадкоємність, безперервність у розвитку різних суспільств є значно слабшою, ніж неперервність між фазами існування одного суспільства. Водночас можна говорити і про наявність певних «синівсько-батьківських» відносин між західною і еллінською цивілізацією.

Арнольд Тойнбі зауважує, що не всі суспільства стають зрілими цивілізаціями. Первісних (примітивних) спільнот, доцивілізаційних спільнот набагато більша кількість, порівняно з цивілізаціями. Розрізняє ці типи суспільства механізм мімесису, тобто наслідування як явища життєдіяльності. Примітивні суспільства механізм мімесису зосереджений на минуле, патерналізм, старше покоління, предків. У ньому панує орієнтація на традицію, звичаї, повторюваність, пасивність. Натомість у суспільствах-цивілізаціях домінує орієнтація на майбутнє, на творче, креативне мислення, інновації. У цих суспільствах вітається рух вперед, активність, динамізм у соціальних перетвореннях.

Виходячи з критерію існування у теперішньому часі (живі цивілізації) Тойнбі виділяє п'ять цивілізацій: 1) сучасний західнохристиянський світ;

2) православне християнське суспільство у Південно-Східній Європі та Росії; 3) ісламське суспільство, яке охоплює Північну Африку, Середній Схід від узбережжя Атлантичного океану до Великої китайської стіни; 4) індуїстське суспільство у тропіках на субконтиненті Індії; 5) далекосхідне суспільство між зоною степів і пустель і Тихим океаном.

Окрім «живих» цивілізацій Арнольд Тойнбі виділяє двадцять одну цивілізацію-суспільства, більшість з яких пов'язана «материнсько-дочірніми» відношеннями: суспільство західне, православне, іранське, арабське (зараз об'єднані в єдине ісламське), індуїстське, далекосхідне, еллінське, сирійське, індське, давньокитайське, мінойське, шумерське, хеттське, вавилонське, єгипетське, андське, мексиканське, юкатанське і майянське. На відміну від Освальда Шпенглера, англійський мислитель вважав можливим об'єднання усіх цивілізацій у майбутньому в єдину планетарну цивілізацію.

У працях дослідника знаходимо полісемантичність у розуміння поняття «цивілізація». У деяких випадках він співвідносить цивілізацію з термінами «культура» або «суспільство». При цьому цивілізація – це не будь-яке суспільство, а суспільство, відмінне від первісного (примітивного), доцивілізаційного суспільства.

Перетворення первісних суспільств у цивілізації пов'язується Тойнбі з механізмами «виклику-відповіді». Щоб стати цивілізацією первісному суспільству слід потрапити в ситуацію, щоб середовище кинуло їй виклик. Стимулом для розвитку може бути стимул суворих країн, стимул нової землі, стимул ударів, стимул тиску, стимул зовнішнього гноблення. І лише даючи «відповідь» на стимул суспільство може перетворитись в цивілізацію через докорінну трансформацію. Сама відповідь має вкладатись у правило «золотої середини», він не має бути надто слабким і занадто сильним. Зокрема, свого часу народи Крайньої Півночі надломилась, занадто багато сил витратили на боротьбу з суворим кліматом і не змогли створити цивілізацію. Натомість

надто оптимальні кліматичні умови, слабкий виклик, так і законсервував багато первісних суспільств на доцивілізаційному рівні.

Англійський дослідник пов'язував не лише становлення цивілізації з механізмом «виклику-відповіді», а усе їх існування. Саме здатність давати належну відповідь на виклики-стимули і визначає тривалість їх існування.

В еволюції цивілізацій Арнольд Тойнбі виділяє такі етапи: виникнення, висхідний розвиток, надлом, деградація, дезінтеграція. На кожному з цих періодів задіюються механізми «виклику-відповіді», але на кожному з означених етапів ефективність відповідей змінюється. Ефективними є закономірно відповіді на першому і другому поступальному етапі розвитку цивілізаційних спільнот. Успішність відповіді на виклики залежить від наявності в суспільстві творчої меншості, обдарованих людей.

На перших етапах цивілізаційного розвитку пасивна більшість розглядає творчу меншість як взірці для наслідування і уподібнення. Це наслідування відбувається через механізм мімезису як ретрансляції нових ідей до пасивної більшості від творчої меншості. Здатність ефективно реалізувати ці дії пасивною більшістю і є запорукою успішної відповіді і розвитку цивілізації. Цивілізація перебуває на рівні розвитку до того часу, поки творча меншість може формулювати нові ідеї, а відтак і давати відповідь на виклик.

Утім з часом творча меншість деградує, вироджується та перетворюється на панівну меншість, яка здійснює управління через примус, сваволю і апарат насилля. Справді творчі особистості витісняються з панівної меншості, соціальні ліфти не працюють, а творчість зміщується у сферу індивідуального, мистецтва, хобі та іншого. У зв'язку з цим припиняє діяти і механізм мімезису і, як наслідок, відбувається надлам цивілізації.

Пасивна більшість в таких умовах перетворюється на внутрішній пролетаріат. Натомість інші до цивілізаційні суспільства трансформуються на зовнішній пролетаріат. Обидва ці пролетаріати здатні зруйнувати цивілізацію. Навіть надломлена цивілізація може переживати періоди нових піднесенень, відроджень і знову занепадів.

*Тема 8. Формування історичної свідомості української нації.
Українська філософсько-історична думка*

Філософсько-історична думка в Україні сягає своїм корінням доби Києво-Руської держави. Розуміння історії і історичного процесу знайшло відображення у таких творах, як «Повість минулих літ», «Промова філософа», «Слово про закон і благодать». У контексті реалізації промислу Божого автори цих праць акцентували увагу на тому, що будь-які події минулого вкладаються у концепт провіденціалізму, їх божественно вмотивованої визначеності. Згідно з літописними творами час розглядається як сакральний і він має свій початок (створення світу) і кінець (Страшний суд). Усі історичні події відбуваються між ними.

Важливим у контексті філософського історичного знання є «Слово про закон і благодать» митрополита **Іларіона** (бл.990-бл.1055). Іларіон як один з перших киеворуських книжників і мислителів, розмірковуючи про долю людства, обґрунтовує ідею універсальності й цілісності всесвітньої історії, в якій унікальна роль відводиться кожному з народів. На відміну від ідей про богообраність трьох народів (іудеїв, греків і римлян), мислитель обстоював ідею рівності всіх народів, зокрема слов'янських, у суспільно-історичному процесі як джерело їх вільного існування. При цьому біблійна історія розглядається ним як праобраз християнської історії.

В епоху Відродження розуміння історичного процесу на українських землях відбувається через призму концепцію гуманізму, заснованого на визнанні ідеї про людину як найвищу цінність та необмежені можливості її розвитку і самореалізації, зокрема і в площині історичного прогресу. Ці ідеї знаходимо у працях Юрія Котермака-Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського-Роксолана та ін. В основі їх поглядів є ідея про історію у світському людському розумінні її розгортання. Зокрема у працях «Про турецьку загрозу», «Про целібат», «Настанови польському королеві

Сигізмунду Августини» **Станіслава Оріховського-Роксолана (1513-1566)** обґрунтовується ідея про те, що джерелом історичного прогресу є діяльність творчої особистості, індивідуальності. У такому розумінні людина є не «рабом Божим», а співтворцем соціального життя разом із Богом, саме людина у такому розумінні може стати творцем справедливого суспільного життя. Критеріями такого життя є природні права людини: право на свободу совісті, свободу слова, право власності, право жити у відповідності з власним розумом та ін. У такій інтерпретації історія реалізується у формі держави, яка формується на основі суспільного договору. Держава має забезпечити суспільне благо через підпорядкування особистого інтересу загальному. З усіх форм державної влади перевагу мислитель надає становій монархії, в якій має правити мудрий, добродішний і справедливий «філософ на троні».

У середині XIX століття українська філософсько-історична думка пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, програмовим документом якого став «Закон Божий» («Книга буття українського народу») **Миколи Костомарова (1817-1885)**. У ньому знаходимо ретроспективний огляд історії України та окреслено заходи з метою відновлення державності українців а також і інших слов'янських народів. Це відновлення мало відбуватися на основі врахування християнських цінностей, ідеалів справедливості, свободи і рівності. Держава у цій праці розглядається як інституція, яка формується на основі потреб і прагнень кожного народу. Саме народ як суб'єкт історичного процесу є справжньою «життєвою стихією», змістом історичного процесу. Всі народи без винятку мають право на свою державність, на виявлення власної суспільної волі на основі своєї психології, ментальності, традицій, правил і засад практичного життя.

Програмовий характер щодо визначення природи українців як суб'єктів історичного процесу має й праця «Дві руські народності» Миколи Костомарова, де дає порівняльний аналіз українців і росіян. У ній українці характеризуються як давній суб'єкт історичного процесу. Українцям, на думку дослідника, не властиве насильство над сусідніми народами, вони

легко приймали у свої поселення інші народи і етноси. Греки, вірмени, болгари, серби, поляки, німці могли знайти захист в українських поселеннях. Українці схильні до створення добровільних спільнот, товариств, але зберігаючи свободу і волелюбність.

Костомаров вказував на «історичну молодість» росіян, у етногенезі яких важливу роль відіграло татарське завоювання. Перебуваючи самі у столітній залежності і рабстві від орди, після звільнення росіяни стали жорстокими панами і завойовниками. Себе росіяни відносять до обраного народу. Водночас Микола Костомаров акцентував увагу, що росіяни здатні підкорятися суспільним державним потребам і можуть жертвувати собою, керуючись правилом «Бог та цар во всем!».

Історіософські ідеї у дусі позитивізму наявні у працях **Михайла Драгоманова** (1841-1895). Це стосується насамперед акцентуації на історичних фактах та звільнення її від упередженості та суб'єктивності істориків, дослідженні зв'язків між історичними подіями та явищами. Сам історичний процес Драгоманов розглядав через призму ідей прогресизму. Ці ідеї викладені ним ще у магістерській дисертації «Питання про історичне значення Римської імперії і К.Тацит». Прогрес він інтерпретує як поширення у різних суспільствах невідчужуваних природних прав людини. На відміну від представників географічного детермінізму дослідник виводив особливості історичного розвитку з ментальності народів, особливостей їх історичного минулого, рівня однорідності соціальних спільнот, форм реакції цих спільнот на сприйняття нового і ставлення до «старого». Михайло Драгоманов критикує концепції історичного месіанізму. Також він називає критеріями прогресу рівень духовної культури і соціальної справедливості.

Елементи позитивізму, марксизму і еволюціонізму властиві для розуміння історії в інтерпретації **Івана Франка** (1856-1916). Історія у його розумінні розглядається як будівля, в якій кожне нове покоління добудовує або перебудовує її у залежності від власних потреб. У руслі просвітництва

історичний процес він ставив у залежність від рівня освіченості і розвитку свідомості людей як суб'єктів історії.

У праці «Що таке поступ?» розвиток суспільства Франко розглядав як цілеспрямований закономірний процес поступу, який базується на суспільній праці або практиці. Поступ, на його думку, має не лінійний характер, він відбувається нерівномірно, хвилеподібно, циклічно. А тому суспільно-історичний розвиток різних держав, регіонів, народів відмінний. Після хвиль прогресу у суспільстві можуть бути хвилі занепаду, знесилення, варваризації.

Розвиток людства у контексті становлення цивілізації Франко пов'язує з державами Месопотамії, після яких формуються цивілізації Стародавнього Єгипту, Індії та Китаю. Центрами цивілізації у пізніші періоди він називає Фінікію, Ассирію, Персію, Стародавні Грецію та Рим.

Історичний процес тлумачиться філософом як рух від простого до більш складного, від нижчих форм до вищих. Для доведення своїх ідей Іван Франко активно використовував приклади зі історії розвитку суспільства. При цьому він аналізував трансформацію форм матеріальної культури на рівні ремісничого, мануфактурного і фабричного виробництва. Зростання рівня суспільного багатства український філософ пов'язував з винаходом машинного виробництва і підвищенням рівня продуктивності.

Але, з іншого боку, це призводило до зростання соціальної нерівності, поглиблення суспільних антагонізмів, коли багатіють одиниці, а мільйони працівників бідніють. Критерієм суспільного прогресу він називає досягнення щастя людини. При цьому внутрішнім його механізмом називає самопочуття людини, її зорієнтованість на соціальну взаємодію. Якщо первісна людина відповідає, насамперед, за себе і свій рід, то людина цивілізована має піклуватися за майбутнє громади, соціальних груп, держави, сотень тисяч і мільйонів людей.

Тема 9. Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кінця XIX – початку XXI ст. Критична філософія історії

У контексті визначення сутності історичного процесу важливого значення набуває концепція критичної філософії історії **Вільгельма Дільтея** (1833-1911). Філософсько-історичні ідеї викладені ним у працях «Вступ до наук про дух. Спроба обґрунтування дослідження суспільства та історії» (1883), «Побудова історичного світу в науках про дух» (1910). Німецький мислитель на основі синтезу ідей неокантіанства і позитивізму запропонував власне обґрунтування наук про дух, прагнучи досягнути історичну реальність через аналіз феномена історичної свідомості. Він поставив за мету сформулювати «критику історичного розуму», яка має за мету досягнути життя людей, різні способи людського буття через світ історії. Дільтей здійснює це через залучення таких понять і категорій, як «розвиток», «часовість», «цінність», «мета», «цілісність життя», «повний історичний досвід». Має на увазі мислитель, передусім, досвід внутрішнього життя людини, який розкривається через структури свідомості людини.

Внутрішній світ тлумачиться ним як перебування людини в самій історії, життя в ній. У такому розумінні історія тлумачиться Вільгельмом Дільтеєм як реалізація і розкриття людиною своїх здібностей, зростання її духовних потенцій і свідомості. При цьому людська свідомість містить у собі не лише інтелект, раціональне мислення, а усю повноту людської свідомості і духовних переживань людини. Окрім розуму вони містять прагнення і бажання людини та вольові переживання. Відтак історичний світ розкривається лише через переживання людини як безперервний динамічний процес потоків людського життя. Саме переживання постають джерелом, рушійною силою єдності «самості» самої людини і оточуючого світу.

Мислитель робить обґрунтований висновок про принципову різницю між науками природничими та історичними науками про суспільство, які є «науками про дух». На відміну від природничих наук, де можна встановити

чіткі причинно-наслідкові зв'язки, «науки про дух» залежать від внутрішнього досвіду людини. У зв'язку з цим ключовим методом «наук про дух» має бути розуміння, інтуїтивне осягнення людського життя, насамперед через самоспостереження і «симпатичне» співпереживання.

У контексті герменевтичної методології Вільгельм Дільтей обґрунтовує необхідність інтерпретації і духовної реконструкції життя і окремих індивідів у минулому, і цілих епох в історії людства.

Історія як форма реалізації індивідуально-ціннісного начала стала предметом дослідження німецького філософа **Генріха Рікєрта** (1863-1936). Дослідник доводив, що предмет філософії історії має універсумний характер. Під історичним універсумом мислитель розглядає історичний світ як сферу всеосяжного, найширшого історичного цілого.

На думку Генріха Рікєрта, лише історіє може розглядатися справжньою наукою, адже вона має справу не з абстрактними поняттями про дійсність, які продукуються в природничих науках, а з самою дійсністю. Науковість історичного знання полягає і в тому, що предметом дослідження історії є реальні об'єкти культури, які існують тепер або коли-небудь були створені людиною. Ці об'єкти культури мають свою цінність, яка реалізується у шести основних сферах: науковому пізнанні, мистецтві, пантеїзмі, етиці, «життєвих цінностях в цілому», теїзмі як вірі в Бога.

Суголосними з ідеями Генріха Рікєрта є напрацювання англійського історика та філософа **Робіна Колінгвуда** (1889-1943). Він доводив принципову належність філософії історії до сфери філософських дисциплін. У його розумінні предметом філософії історії є своєрідна теорія історичного пізнання. Найвідоміша праця Робіна Колінгвуда «Ідея історії» була видана вже після його смерті. Вона присвячена філософії історії, історії та археології. Він виділив декілька правил щодо методології дослідження минулого. Історик має вивчати, насамперед, лише те минуле, яке ще не мертве, а існує у теперішньому (наприклад, сучасний історик може вивчати

середньовіччя лише настільки, наскільки зараз можна знайти способи мислення доби середньовіччя, як-от через літературу).

Робін Колінгвуд інтерпретує історію як процес думок суб'єктів історичного процесу, людина при цьому розглядається ним як єдиний і ключовий суб'єкт історичного процесу. Історичне знання належить лише до теперішнього часу, і навіть звернення до минулої традиції тлумачиться ним як увічнення подій минулого у теперішньому. Дослідити думку Іншого означає в його інтерпретації не через просте копіювання її у своїй свідомості, а через сприйняття і проникнення у розмірковування автора, зіставлення її з думками інших істориків.

Значною мірою історія як наука постає відображенням а часто і повторенням у свідомості історика усєї сукупності історичної думки про деякий історичний об'єкт. З огляду на це, історія постає історією думки, історією самопізнання духу. Літературні джерела, залишки кераміки, архітектура є свідченнями епохи, які історик має розшифрувати, зрозуміти їх смисли, способи мислення людей минулого. Історичне знання згідно з Колінгвудом фактично є відтворенням думок людей минулого у контексті пізнавальних наративів теперішнього. При цьому ідеї англійського мислителя є суголосними з думками В. Дільтея і Г. Рікєрта про те, що в історичному знанні причиною подій історик має розглядати сукупність думок у свідомості людини, яка здійснює історичну подію.

У свою чергу німецький мислитель **Мартін Гайдеггер** (1889-1976) пропонує онтологічне розуміння історії. Зокрема у праці «Буття і час» він починає розглядати історію як науку про «екзистенціальний аналіз минушості буття». Так життя окремої людини сприймається через часову характеристику, обмежену двома подіями: народженням і смертю.

У розумінні німецького мислителя існування людини є виявленням тимчасової сутності її буттєвості. А філософія історії постає науковою дисципліною, в межах якої мають аналізувати умови виживання людства в сучасному світі. Виявлення історичності можливе не лише через народження

і смерть самої людини, але й через герменевтичний аспект співбуття людини з Іншим, іншою людиною. Співбуття з Іншим постає константою буття і реалізується у формі обміну буттєвими можливостями. Одна людина створює або формує способи буття Інших. Ці способи можуть мати або комунікативний або герменевтичний характер. Комунікативний спосіб реалізується у спілкуванні однієї людини з іншою у теперішньому часі, герменевтичний спосіб співбуття є історичною традицією комунікації між творцем культурного зразка а також його інтерпретаторами з інших часів.

Осягнення історичного минулого за Гайдеггером відбувається через феноменологічну герменевтику. У її межах має відбутися позитивна лематизація сфери повсякденного. При цьому буття людини прив'язується до конкретного горизонту часу, який розглядається не як універсальний вічний час, а як час конкретного життя людини, що закінчується смертю. Таким чином, історичність і час стають основою філософського розуміння буття.

Критику історизму знаходимо у працях **Карла Поппера** (1902-1994) «Злиденність історизму» та «Відкрите суспільство і його вороги». Австро-британський дослідник звертає увагу на те, що згідно з історизмом ключовою метою історії та усіх історичних наук є передбачення або прогнозування майбутнього. Але такий підхід дає доволі жалюгідні результати, адже так і не вдалося відкрити закони суспільного життя, які б на рівні детермінізму дали б можливість впевнено прогнозувати майбутнє. Іншими словами не існує ніяких об'єктивних історичних законів. Насправді, як зауважує Поппер у контексті позитивістської парадигми, пізнати історичний процес можна лише за допомогою природничих наук. Водночас у праці «Відкрите суспільство» мислитель фактично формулює свою концепцію історизму, в якій марксистський історизму заміняє на концепт соціального конструювання, у межах якого обґрунтовувалося, що практична діяльність людини зумовлена не якимись історичними законами, а безпосередніми потребами моменту й прагненнями самої людини.

Постмодерністський підхід до розуміння історії викладений у працях французького мислителя **Мішеля Фуко** (1926-1984). Так у праці «Слова і речі» він критикує усталений підхід до розуміння історичного процесу як неподільного, цілісного, прогресистського руху соціуму. Такий підхід мислитель назвав доксологічним. Згідно з Фуко, історія позбавлена цілісності, вона не є лінійним процесом. Швидше за все, вона схожа на грубо з'єднані і зшиті шматки «історичної» матерії. Історія радикально переривчаста, одна епоха може зовсім не залежати від попередньої.

Доволі часто історія може несподівано «відкриватися» і так само цілком неочікувано «закриватися». На думку Мішеля Фуко, без врахування цієї «радикальної переривчатості» зрозуміти історію практично неможливо. У методології історичного пізнання він пропонує перейти від доксологічного еволюціонізму перейти до археології знання. Археологія знання завбачує звернення до аналізу збережених речей і текстів та визначення особливостей свідомості і мислення людей різних епох. При цьому має відбуватися кореляція між епістемами як духовними, мовними і речовими виявами цих епох. Саме історик, який може перебувати поза епохами, може усвідомлювати зв'язок між різними епістемами. Так у праці «Слова і речі» Фуко розглядає історію Нового часу через три епістеми – епістему епохи Відродження, епістему класицизму, епістема новітнього часу.

У епістемі епохи Відродження речі і мислення співвідносяться через принцип подібності: те, що мислиться має уподібнюватись природним об'єктам. У епістемі класицизму епістеми мови, уявлень стають «великою автономною системою знаків», відокремлюючись від природи і живучи за законами театральної дії. У епістемі новітнього часу відбувається домінування принципу систем і організацій та втрачається зв'язок з природою.

СТРУКТУРА ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ

Назви тем	Кількість годин										
	Денна форма						Заочна форма				
	Всього	У тому числі					Всього	У тому числі			
		Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	С.амостійна робота	Індивідуальні заняття		Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	С.амостійна робота
Модуль 1: Генеза та тенденції розвитку філософії історії											
Тема 1. Сутність та завдання філософії історії	10	2	2		6						
Тема 2. Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу	10	2	2		6						
Тема 3. Класична філософія історії: прогресистський напрям	10	2	2		6						
Тема 4. Класична філософія історії: регресистський напрям	10	2	2		6						
Тема 5. Класична філософія історії: циклічний напрям	10	2	2		6						
Тема 6. Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації	10	2	2		6						
Тема 7. Цивілізаційний підхід: класична та некласична парадигми формування і розвитку	10	2	2		6						
Тема 8. Формування історичної свідомості української нації. Українська філософсько-історична думка	10	-	2		8						
Тема 9. Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Критична філософія історії	10	2	-		8						
Разом за модулем n	11	16	16		58						
Усього годин	90	16	16		58						

Теми лекційних занять
(денна форма навчання)

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Сутність та завдання філософії історії	2
2	Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу	2
3	Класична філософія історії: прогресистський напрям	2
4	Класична філософія історії: регресистський напрям	2
5	Класична філософія історії: циклічний напрям	2
6	Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації	2
7	Цивілізаційний підхід: класична та некласична парадигми формування і розвитку	2
8	Формування історичної свідомості української нації. Українська філософсько-історична думка	-
9	Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Критична філософія історії	2
Всього:		16

Теми практичних/семінарських занять
(денна форма навчання)

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Сутність та завдання філософії історії	2
2	Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу	2
3	Класична філософія історії: прогресистський напрям	2
4	Класична філософія історії: регресистський напрям	2
5	Класична філософія історії: циклічний напрям	2

6	Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації	2
7	Цивілізаційний підхід: класична та некласична парадигми формування і розвитку	2
8	Формування історичної свідомості української нації. Українська філософсько-історична думка	2
9	Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кінця XIX – початку XXI ст. Критична філософія історії	-
Всього:		16

Самостійна робота

(денна форма навчання)

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Сутність та завдання філософії історії	6
2	Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу	6
3	Класична філософія історії: прогресистський напрям	6
4	Класична філософія історії: регресистський напрям	6
5	Класична філософія історії: циклічний напрям	6
6	Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації	6
7	Цивілізаційний підхід: класична та некласична парадигми формування і розвитку	6
8	Формування історичної свідомості української нації. Українська філософсько-історична думка	8
9	Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кн. XIX – поч. XXI ст. Критична філософія історії	8
Всього:		58

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

ТЕМА 1. Сутність та завдання філософії історії

1. Філософія історії: поняття, зміст, реальність.
2. Формування предмету філософії історії. Історична зміна змісту поняття «філософії історії».
3. Історична реальність як об'єкт філософії історії та історичної науки. Онтологія історії, теорія історичного пізнання та методологія історії як структурні елементи системи філософсько-історичного знання.
4. Філософія історії в системі суспільно-гуманітарного знання.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габріелян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. – 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

8. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуте та анотоване С. Мезюр; Пер. з фр., післям. та прим. О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 580 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Aron_Raymond/Vstup_do_filosofii_istorii.pdf
9. Берлін Ісайя. Дві концепції свободи. *Сучасна політична філософія*. Київ, 1994.
10. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. К. : Знання, 2000. 724 с.
11. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. К.: Дух і Літера, 2003. 574 с.
12. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. *Комунікативна практична філософія: підручник*. К.: Лібра, 1999. С. 346-356.
13. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Л.: ЛОН МІО, 1996. 238 с.
14. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: проблеми предмету і структури. *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: зб. наук. пр.; за ред. В. Г. Сарбея. Х., 1995. С. 36-41.*
15. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2004. 720 с.
16. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. К. : Основи, 1996. 615 с.
17. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2002. С. 47-51.
18. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации : философский анализ. К.: Феникс, 2002. 760 с.
19. Рікер, Поль. Історія та істина; пер. з фр.: В. І. Шовкун; наук. ред.: Т. С. Голіченко. К.: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.

20. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
21. Українська історіософія (XIX – XX ст.): антологія: у 2 частинах /упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с.
<https://www.academia.edu/4108209>
22. Яковенко Наталя. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 375 с.
23. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету*. Вип. XI. Запоріжжя, 2000. С. 61-73.

ТЕМА 2. Місце філософії історії в системі світоглядних форм осягнення історичного процесу

1. Міфологічний світогляд – перший тип осягнення історії. Історія та міф. Міфи – історично перша форма світовідчуття епохи.
2. Релігійний світогляд як форма світосприйняття історичної дійсності. Релігійне осмислення історії: єдність стихійної та свідомої складових. Світосприйняття як основний рівень релігійного історичного світогляду.
3. Філософія історії як вираження філософського світогляду. Сцієнтистське та антисцієнтистське філософсько-історичне мислення.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габрієлян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.

3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. – 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Августин Святий. Сповідь: біографія окремої особи / пер. з латини Ю. Мушак . 2-ге вид. Київ : Основи, 1997. 319 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. К. : Знання, 2000. 724 с.
3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. К.: Дух і Літера, 2003. 574 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Пер. з нім. П. Тарашука. Київ : Основи, 2004. 548 с.
5. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі : колективна монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салата, к.філол.н., проф. Ю. І.Ковбасенко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. 200 с. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36747/1/134-Chapter%20Manuscript-3735-1-10-20210706.pdf>
6. Ковбасенко Юрій. Стратегії десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури. *Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі* :

колективна монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салата, к.філол.н., проф. Ю. І.Ковбасенко. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. С.162-183. DOI:[10.36059/978-966-397-233-6](https://doi.org/10.36059/978-966-397-233-6).

<https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36747/1/134-Chapter%20Manuscript-3735-1-10-20210706.pdf>.

7. Ковтун Н. М. Міфологія як чинник формування національної ідентичності / Козловець М. А., Ковтун Н. М. *Гілея. Науковий вісник*. Випуск 56 (№ 1). Київ, 2012. С. 290-299.
8. Кун М. Легенди і міфи Давньої Греції. К. : Мистецтво, 1996. 472 с.
9. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации : философский анализ. К.: Феникс, 2002. 760 с.
10. Поцюрко О.Ю. Принцип креаціонізму в філософії історії Августина. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Філософія*. 2006. Вип.14. С. 11-15.
11. Поцюрко О.Ю. Проблема часу в філософії Августина. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Філософія*. 2005. Вип.13. С. 6-10.
12. Поцюрко Олег. Розуміння історії в епоху середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2007. Вип. 10. С .161–170. http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2007/16.pdf
13. Поцюрко О.Ю. Історія людства як історія "царства земного" і "Царства Божого" у тлумаченні Августина Блаженного. *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Науково-видавничий центр ДДПУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 16. Філософія. С. 64-73.
14. Савчук В. Історичний міф: психологічні аспекти в рамках міждисциплінарного підходу. Теорія і практика сучасної психології. 2019 р., № 2, Т. 1. С.170-175.

15. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
16. Українська історіософія (XIX – XX ст.): антологія: у 2 частинах /упор. В. О. Арпюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с.
<https://www.academia.edu/4108209>
17. Ясь О. Міф історичний. Енциклопедія історії України I редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 6: Ла- Мі. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.
18. Voia L. History and Myth in Romanian Consciousness. Trans, from Hungarian by J. Brown. Budapest: Central European University Press, 2001. 228 p.
19. May R. The Cry for Myth. New York : W. W. Norton & Company, 1991. 324 p.

ТЕМА 3. Класична філософія історії: прогресистський напрям

1. Прогресистський характер філософсько-історичної концепції Аврелія Августина. Спільнота земна і спільнота небесна.
2. Прогресизм просвітницької філософії історії. Філософсько-історичні концепції Ш. Л. Монтеск'є, Вольтера, А. Р. Тюрго, Ж. А. Кондорсе, І. Г. Гердера.
3. Прогресистське тлумачення історії представниками класичної німецької філософії. Система філософії історії І. Канта, І. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінга, Г. В. Гегеля.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.

2. Габріелян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. – 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Августин Святий. Сповідь: біографія окремої особи / пер. з латини Ю. Мушак . 2-ге вид. Київ : Основи, 1997. 319 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. К. : Знання, 2000. 724 с.
3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. К.: Дух і Літера, 2003. 574 с.
4. Вольтер. *Вибрані твори*. Переклад з французької: Людмила Івченко. Харків-Київ: Література і мистецтво, 1932. 254 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Пер. з нім. П. Таращука. Київ : Основи, 2004. 548 с.
6. Гердер, Йоган Готфрід. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
7. Кант І. Критика практичного розуму / Пер. з нім., прим. та післямова. І. Бурковського; наук. Ред. А. Єрмоленка. К.: Юніверс, 2004. 240 с.

8. Монтеск'є, Шарль Луї де. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 396.
9. Прокопенко Володимир. Лео Штраус: критика політичної філософії Гегеля. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Випуск 63. 2020. С. 17-25. DOI: 10.26565/2226-0994-2020-63-2
10. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
11. Шеллінг Фридрих Вільгельм Йозеф. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 719.
12. Хусейн Х. Основні риси просвітницької філософії історії *ГРАНІ*. № 4 (108) квітень 2014. С. 71-75.

ТЕМА 4. Класична філософія історії: регресистський напрям

1. Регресистське тлумачення історії: класична парадигма. Зміна ролі регресистських концепцій у кризові періоди.
2. Регресистська інтерпретація історичного процесу Мішелем Монтенем.
3. Регресистські філософсько-історичні ідеї Жан-Жака Руссо.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габрієлян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.

3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. – 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядн.: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 952 с
2. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. – Київ: Дух і літера, 2003. 574 с.
4. Монтень М. Проби. Кн. 1 / Пер. з фр. А. Перепадя. Київ: Дух і літера, 2005. 365 с.
5. Монтень М. Проби. Кн. 2 / Пер. з фр. А. Перепадя. Київ: Дух і літера, 2006. 515 с.
6. Монтень М. Проби. Кн. 3 / Пер. з фр. А. Перепадя. Київ: Дух і літера, 2007. 383 с.
7. Пащенко В. І. Антична література. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2001. 718 с.
8. Підлісна Г. Н. Антична література для всіх і кожного. 2-е вид., стереотип. К: Техніка, 2004. 384 с.

9. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Переклад з французької та коментарі: О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
10. Руссо Жан-Жак. Сповідь. Переклад з французької: Володимир Верховень. Київ: Техніка, 2013. 634 с.
11. Руссо Жан-Жак. Сповідь. Переклад з французької: Володимир Верховень. Харків: Фоліо; Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. 664 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

ТЕМА 5. Класична філософія історії: циклічний напрям

1. Причини виникнення коловоротних теорій історії. Органічність зв'язку циклічних і міфологічних поглядів на історичну дійсність. Природні та суспільні цикли як об'єктивна основа трактування змін у життєдіяльності людей.
2. Історичні концепції Полібія та Сима Цяня.
3. Формування європейської циклічної філософії історії. Коловоротна філософія історії Ніколо Макіавеллі. Коловоротна концепція Т. Кампанелли. Циклічна філософія історії Дж. Віко.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габріелян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.

3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядн.: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 952 с
2. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. – Київ: Дух і літера, 2003. 574 с.
4. Вдовичин І. Я. Ідея циклічності в політико-правовій думці (Дж. Віко). *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 10-25. http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvIkau_2016_3_3
5. Віко, Джамбаттиста. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
6. Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Пер. з іт. А. Перепаді; передмова А. Бичко. Харків, 2007. 511 с. <http://elib.chdtu.edu.ua/e-books/3559>

7. Мор, Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / Перекл. з лат.; Вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; Передм. Й. Кобова. Київ: Дніпро, 1988. 207 с.
8. Пащенко В. І. Антична література. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2001. 718 с.
9. Підлісна Г. Н. Антична література для всіх і кожного. 2-е вид., стереотип. К: Техніка, 2004. 384 с.
10. Скржинська М. В. Полібій. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8 : Па-Прик. С. 326
11. Сунь-Цзи. Мистецтво Війни. Переклад з англійської: Ганна Литвиненко. Харків : КСД, 2016. 128 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

ТЕМА 6. Марксизм: вчення про суспільно-економічні формації

1. Наріжні проблеми філософсько-історичної системи Карла Маркса. Проблема побудови наукової суспільної теорії у класичній німецькій філософії: здобутки і межі.
2. Термін «суспільно-історична теорія»: основні значення.
3. Формаційний підхід: основні характеристики. Термін «суспільно-економічна формація». Значення поняття «суспільно-економічна формація» за К. Марксом. Конкретно-історичний підхід: версія К. Маркса.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.

2. Габрієлян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеск'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер / Пер. з франц. Г. Філіпчука. – Київ: Юніверс, 2004. 688 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. – Київ: Дух і літера, 2003. 574 с.
4. Габермас Юрген. До реконструкції історичного матеріалізму. Київ: Дух і літера, 2014. 320 с.
5. Зашкільняк Л. О. Матеріалізм історичний, матеріалістичне розуміння історії. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. С. 553.

6. Кислий О.Є. Формаційна періодизація історії як система, її емерджентність та пошук системи Таврійські студії. Історичні науки. № 5. 2013 а. С. 5-16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tavst_2013_5_3
7. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973. С. 520–532, 578–597.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2.: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи, 1994. 444 с.
9. Фадєєв В. Матеріалістичне розуміння історії. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 366.
10. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

ТЕМА 7. Цивілізаційний підхід: класична та некласична парадигми формування і розвитку

1. Поняття «цивілізація»: генеза і динаміка змісту. Історичні корені терміна «цивілізація». Люсьєн Февр і Еміль Бенвеніст про історію терміна «цивілізація».
2. Джерела вивчення реалій цивілізаційного розвитку.
3. Вчення М. Данилевського про культурно-історичні типи та його роль у формуванні некласичної філософії історії. Культурно-історичні типи як основа поділу всесвітньої історії. Історичний прогрес: версія М. Данилевського.
4. Нелінійне тлумачення історичного процесу в морфології О. Шпенглера. Культури як предмет морфології. Габітус культури.

5. Концепція локальних цивілізацій А. Тойнбі. Умосяжне поле історичного дослідження. Основні цивілізації історії людства. Поняття «цивілізація»: версія А. Тойнбі.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габріелян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. – 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.

3. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. – Київ: Дух і літера, 2003. 574 с.
4. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. К.: Часопис «Критика», 2009. 591 с.
5. Геродот. Історія: в дев'яти книгах.. Київ: Наукова думка, 1993. 575 с.
6. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
7. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір : монографія / за ред. О.В. Зернецької, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої Історії НАН України», 2019. 317 с. [irckg-2019.pdf](#)
8. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
9. Кучменко Е. М., Кучменко Б. А. Цивілізації як комплексна категорія культурно-історичного дослідження. *Наукові записки. Том 91. Історичні науки.* 2009. С.47-52.
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5985/09_kuchmenko_em.pdf?sequence=1&isAllowed=y
10. Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд; [Пер. з англ. В. Шовкун]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
11. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла / Пер. з англ. Київ: Основи, 1995. Т. 1-2. 614 с.; 406 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

ТЕМА 8. Формування історичної свідомості української нації.

Українська філософсько-історична думка

1. Витоки історичної думки в Україні. Літописна історія. Відродження–Реформація–Просвітництво.
2. Історіографія XVIII – початку XIX ст. в Україні: від літописної до наукової історії. Філософія Григорія Сковороди.
3. Історіософія Володимира Антоновича.
4. Філософський світогляд Івана Франка.
5. Дидактична спрямованість історичної науки в другій половині XIX – на початку XX ст. М. Костомаров. М. Драгоманов. Історіософія Михайла Грушевського.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габрієлян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881: Історія України в університетських лекціях / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 1995. 107 с.
2. Артюх В. Про історіософію Дмитра Донцова. *Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ ім. І. Франка*. Дрогобич: НВЦ «Каменярь», 2002. Випуск десятий. С. 57–66.
3. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Філософські науки: збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А. Макаренка, 2007. С. 122–128.
4. Артюх В. Філософсько-історичні ідеї у творчості Дмитра Чижевського. *Вісник Київського національного університету 228 Список використаної літератури імені Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія*. К., 2006. Вип. 83. С. 131-134.
5. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально історичному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків : ДВУ, 1928. 124 с.
6. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
7. Величко С. В. Літопис: [в 2-х томах] / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; [відп. ред. О. В. Мишанич]. К.: Дніпро, 1991. 371 с.

8. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. У шести частинах. Ч. 1. Київ: Видавництво "Українознавство", 1996. Київ: Видавництво "Українознавство", 1996. 288 с.
9. Грушевський М. Духовна Україна. К.: Либідь, 1994. 560 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. 628 с.
11. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К.: Наукова думка, 1991. 128 с.
12. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 342 с.
13. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій [1938]. *Д. Донцов. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини.* К.: МАУП, 2005. С. 25-136.
14. Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу / НАН України; Інститут української археографії. К., 1994. 286 с.
15. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу [1891]. М. Драгоманов. Вибране. К.: Либідь, 1991. С. 461–558.
16. Дрогобич Юрій. Вступ до книги “Прогностична оцінка 1483 року”. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: У 2 ч. Ч. 1. Київ, 1995. С.15-16.
17. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Основи, 1993. 123, [2] с.
18. Історія європейської ментальності [Текст] / пер. з нім. В. Кам'янець ; ред. П. Дінцельбахер. Л. : Літопис, 2004. 717 с.
19. Історія української філософії: Хрестоматія / Упорядник М. В. Кашуба. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. 356 с.
20. Кислюк К. В. Українська історіософія та західноєвропейська філософія історії: механізм та етапи взаємодії. *Мультиверсум. Філософський*

- альманах*. К.: Український Центр духовної культури, 2006. Випуск 57. С. 125–135.
21. Кислюк К. В. Це зручне слово «історіософія». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Філософія та релігієзнавство*. К., 2004. Т. 25. С. 14–18.
22. Ковтун Наталія. Історична пам'ять як основа становлення політичної еліти в контексті політичної трансформації України початку XXI ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 2. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2012. С. 53-58.
23. Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 1998. XXVI+598 с.
24. Костомаров М. Дві руські народности. Ляйпціг: Видавництво: “Українська Накладня”, б.р. 111 с.
<https://dlib.kiev.ua/items/show/383#?c=0&m=0&s=0&cv=0>
25. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства. К.: Фенікс, 2007. 315 с.
26. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: Говерля, 1953. 308 с.
27. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія [Б. в.], 1925. – 112 с.
28. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Гарвард: [Б. в.], 1995. – XLVIII+472 с.
29. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. / [Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак]. Київ, 1994. 530 с.
30. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2. Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. 573 с.
31. Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*. 2000. № 1, січень-лютий. С. 62-72; № 2, березень-квітень. С. 18-32; № 3, травень-червень. С. 38-80.

32. Мірчук І. Світогляд українського народу: *Спроба характеристики. Науковий збірник Українського Вільного ун-ту у Празі*. 1942. Т. 3. С. 225–243.
33. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 1996. 358 с.
34. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. С. XL-LXXIII.
35. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості [1881 – 1882]. І. Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 76-139.
36. Франко І. Поза межами можливого [1900]. І. Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. К.: Наукова думка, 1986. С. 276-285.
37. Франко І. Що таке поступ? [1903]. І. Франко. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. К.: Наукова думка, 1986. С. 300-348.
38. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи [1948]. Д. Чижевський. *Філософські твори у чотирьох томах*. К.: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 24–35.
39. Чижевський Д. Про філософію історії [1925]. Д. Чижевський. *Філософські твори у чотирьох томах*. К.: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 7–13.
40. Яковенко Н. Людина як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 86–97.

ТЕМА 9. Нова постановка проблеми про сутність історичного у філософії історії кінця XIX – початку XXI ст. Критична філософія історії
(тема виносить на самостійне опрацювання)

1. Зародження критичної філософії історії. Філософсько-історична система В. Дільтея. Філософія історії П. Рікєрта.

2. Історизм як продукт новоевропейської раціональності.
3. «Ідея історії» Р. Колінгвуда.
4. Онтологія історичного М. Гайдегера.
5. Критика історицистських схем історії (К. Поппер).
6. Особливості сучасного історичного дискурсу. Постмодерністська критика історицистської раціональності. Філософсько-історична система М. Фуко.

Література:

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габріелян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. 230с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predboraska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
2. Мартін Гайдеггер очима сучасників / Відп. ред. Л. А. Ситниченко; пер. з нім. М. Д. Култаєвої. К. : Стилос, 2002. 128 с.
3. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. *Комунікативна практична філософія: підручник*. К.: Лібра, 1999. С. 346-356.
4. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. К.: Дух і Літера, 2014. 320 с.
5. Дільтей В. Історія молодого Гегеля / Пер. з нім. О. Литвиненка; наукове редагування, звірка та уточнення перекладу, вступна стаття, примітки Ю. Кушакова. – Київ, 2008.
https://chtyvo.org.ua/authors/Wilhelm_Dilthey/Istoriia_molodoho_Hegelia_Vidnovlennia_hehelianstva/
6. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. К. : Основи, 1996. 615 с.
7. Ортега-і-Гасет. Бунт мас. Ортега-і-Гасет. Вибрані твори /. Перекл. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. К.: Основи, 1994. С. 15-139.
8. Поппер Карл. Злиденність історизму / пер. з англ. В. Лісового. К.: АБРИС, 1994. 192 с.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2.: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. К.: Основи, 1994. 444 с.
10. Рікер, Поль. Історія та істина; пер. з фр.: В. І. Шовкун; наук. ред.: Т.С. Голіченко. К.: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.
11. Ріккерт Г. Філософія історії. *Ріккерт Генріх Філософія життя*. К.: Ника-Центр: Вист-С, 1998. 144 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

- 13.Фуко М. Археологія знання / Пер. з франц. В. Шовкун. К. : Вид-во Соломії. Павличко “Основи”, 2003. 326 с.
- 14.Фукуяма Ф. Кінець історії? *Вопросы философии*. 1992. № 4. С. 134–147.
- 15.Фукуяма Френсіс. Витоки політичного порядку [Текст]: від прадавніх часів до Французької революції; пер. з англ. Р. Корнута. 2-ге вид. Київ : Наш формат, 2019. 576 с.
- 16.Хайдеггер М. Прологомени к історії поняття часу. Томск, 1998. 383 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

1. Філософія історії: поняття, зміст, реальність.
2. Формування предмету філософії історії. Історична зміна змісту поняття «філософії історії».
3. Історична реальність як об'єкт філософії історії та історичної науки. Онтологія історії, теорія історичного пізнання та методологія історії як структурні елементи системи філософсько-історичного знання.
4. Філософія історії в системі суспільно-гуманітарного знання.
5. Розуміння філософії історії Р. Дж. Колінгвудом.
6. Філософсько-історична концепція Аврелія Августина. Принципи філософії історії.
7. Міфологічний світогляд – перший тип осягнення історії.
8. Світовідчуття як визначальний елемент міфологічного осягнення історії.
9. Наукове осмислення міфологічного осягнення історичного процесу в XIX–XX ст.
10. Міфологічне сприйняття історичної реальності в культурі модерну й постмодерну.
11. Релігійний світогляд як форма світосприйняття історичної дійсності. Історіософські ідеї у структурі релігійного світогляду.
12. Філософія історії як вираження філософського світогляду.
13. Відношення «людина – світ історії» у філософському світогляді. Світорозуміння.
14. Сцієнтистський і антисцієнтистський різновиди філософського історичного світогляду.
15. Філософсько-історична концепція Ш. Л. Монтеस्क'є.
16. Філософсько-історична концепція Ф. М. Аруе (Вольтера).
17. Філософсько-історична концепція А. Р. Тюрго.
18. Філософсько-історична концепція Ж. А. Кондорсе.
19. Філософсько-історична концепція Й. Г. Гердера.

- 20.Філософсько-історична концепція І. Канта.
- 21.Філософсько-історична концепція Й. Г. Фіхте.
- 22.Філософсько-історична концепція Ф. В. Й. Шеллінга.
- 23.Філософсько-історична концепція Г. В. Ф. Гегеля.
- 24.Регресистське тлумачення історії: класична парадигма.
- 25.Регресистська інтерпретація історичного процесу М. Монтенем.
- 26.Регресистські філософсько-історичні ідеї Руссо.
- 27.Історія як коловорот: версія Полібія.
- 28.Історія як коловорот: версія Сима Цяня.
- 29.Коловоротна філософія історії Н. Макіавеллі.
- 30.Коловоротна концепція Т. Кампанелли.
- 31.Циклічна філософія історії Д. Віко.
- 32.Проблема побудови наукової суспільної теорії (на прикладі вчення К. Маркса).
- 33.Вчення про суспільно-економічні формації К. Маркса.
- 34.Філософсько-історична концепція М. Драгоманова.
- 35.Філософсько-історичний світогляд І. Франка.
- 36.Історіософія М. Грушевського.
- 37.Цивілізаційний підхід: класична парадигма формування і розвитку (поняття “цивілізація”: генеза і динаміка змісту; джерела вивчення реалій цивілізаційного розвитку).
- 38.Вчення М. Я. Данилевського про культурно-історичні типи та його роль у формуванні некласичної філософії історії.
- 39.Нелінійне тлумачення історичного процесу в морфології історії О. Шпенглера.
- 40.Некласична цивілізаційна концепція історії А. Дж. Тойнбі.
- 41.Закономірності історії: традиційний підхід.
- 42.Закономірності історії: нелінійний підхід.
- 43.Закономірності історії: антропологічний підхід.
- 44.Проблема спрямованості історичного процесу. Ідея поступу в історії.
- 45.Людина та історія. Еволюція поглядів на місце й роль людини в історії.

ОЦІНЮВАННЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Оцінювання здобувачів вищої освіти здійснюється відповідно до «Положення про критерії та порядок оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка згідно з Європейською кредитною трансферно-накопичувальною системою» https://zu.edu.ua/offic/ocinjuvannya_zvo.pdf.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти за всіма видами навчальних робіт проводиться за поточним, модульним та підсумковим контролюми.

Шкала оцінювання знань здобувачів вищої освіти

Оцінка за університетською шкалою		Оцінка в балах	Оцінка за шкалою ECTS	
Екзамен	Залік		Оцінка	Пояснення
<i>Відмінно</i>	<i>Зараховано</i>	90-100	A	відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
<i>Добре</i>		82-89	B	вище середнього рівня з кількома помилками
		74-81	C	в цілому правильне виконання з певною кількістю суттєвих помилок
		64-73	D	непогано, але зі значною кількістю недоліків
<i>Задовільно</i>		60-63	E	виконання задовольняє мінімальним критеріям
<i>Незадовільно</i>	<i>Незараховано</i>	35-59	FX	з можливістю повторного складання
		1-34	F	з обов'язковим повторним курсом

Підсумкова оцінка з вивчених модулів за навчальний рік (ПОМ)

розраховується:

№ модулю	M_{%n} (відсоткове значення модулю навчальної компоненти)
Модуль 1	M_{%1} = 100 %
Сума	100

Оскільки формою підсумкового контролю освітньої компоненти є залік то залікова оцінка (ЗО) з освітньої компоненти дорівнює підсумковій оцінці з вивчених модулів (ПОМ).

$$ЗО = ПОМ$$

Методичне забезпечення

- програма навчальної дисципліни;
- робоча програма навчальної дисципліни;
- матеріали лекційного курсу;
- інструктивно-методичні матеріали до лабораторних/практичних/семінарських занять;
- методичні матеріали для організації самостійної/індивідуальної роботи;
- матеріали до проведення контролю.

Форма підсумкового контролю успішності навчання:

Вимоги до заліку:

1. Володіння теоретичним матеріалом з курсу "Філософія історії".
2. Зараховано всі завдання, передбачені робочою програмою та інструктивно-методичними матеріалами.
3. Пройдено перевірку рівня засвоєння знань із тем, що виносились на самостійне опрацювання на консультації у викладача.

Методи контролю успішності навчання:

З метою діагностики успішності студентів використовуються:

- 1) поточний тестовий контроль;
- 2) усне опитування на семінарських заняттях;
- 3) перевірка рівня засвоєння тем, винесених на самостійне опрацювання;
- 4) виконання підсумкової модульної роботи;
- 5) залік.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аболіціонізм – 1) суспільний рух, спрямований на відміну або скасування певного урядового рішення, закону, на усунення якоїсь посадової особи; 2) суспільний рух у США і Франції за скасування рабства.

Абсолют – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії Бог, субстанція, ідея (Г. Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абсолютизм – режим правління насамперед у деяких західноєвропейських країнах періоду Нового часу, в межах якого монархічна влада не обмежена представницькими інституціями (парламентом).

Авторитаризм – режим правління, в межах якого влада зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб. Він характеризується зниженням ролі місцевого самоврядування, введенням елементів політичних обмежень, застосуванням репресій і терору. Крайньою формою авторитаризму є тоталітаризм.

Автохтони – первісне споконвічне населення країни.

Агностицизм – напрям у філософії, прихильники якого заперечують можливість пізнання сутності речей, об'єктивності істини (софісти, Д. Юм, І. Кант, позитивісти).

Аксіологія – філософська дисципліна, вчення про цінності, про ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне, юридичне та ін.

Анархізм – світоглядна позиція або політична концепція, в межах якої заперечується необхідність централізованого управління державою (суспільством) та обґрунтовується можливість розбудови суспільства на засадах добровільного об'єднання громадян у спілки.

Анімізм – віра в існування душі в тілі людини, тварини, неживих предметах і процесах

Антропологізм – філософський напрямок, в межах якого основні світоглядні проблеми (що таке буття, світ, соціум, Абсолют, Бог та ін.) розглядаються крізь призму людини. «Людина – міра усіх речей» (Протагор).

Антропологія філософська – напрямок у німецькій філософії ХХ ст. (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен, Е. Ротхаккер), в якому культура виводиться зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм – філософський принцип, згідно яким людина вважається центром і вищою метою всесвіту.

Апологети – представники ранньохристиянської філософії й теології (Юстин, Тертуліан, Оріген), котрі захищали від критики опонентів християнське вчення.

Аристократія – форма державного правління, в межах якої вся повнота влади належить вищому прошарку привілейованого стану або родовій знаті у рабовласницькому і феодальному суспільствах.

Аскетизм – моральний принцип, згідно з яким обстоюється крайнє обмеження потреб людини, відмова від життєвих благ.

Атеїзм – світоглядний принцип, в межах якого заперечується існування Бога.

Архетип – первинні, вроджені психічні метаструктури, праобрази наявні в індивідуальному й колективному несвідомому (К. Юнг), на основі яких формуються загальнолюдські символи у міфах, віруваннях, снах, творах літератури тощо.

Більшовизм – різновид комуністичної політичної філософії і практики, який сформувався на основі діяльності Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків).

Буддизм – одна з трьох світових релігій, згідно з якою життя є стражданням. Основою страждання є бажання, котрі людина має подолати, щоб перервати коло сансари (процес перевтілення душі).

Відчуження – філософська категорія, в межах якої визначається стан напруги, протистояння між творцем і творінням (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, К. Маркс).

Волюнтаризм – філософський напрямок, згідно з яким основою існування світу є воля як ірраціональне несвідоме начало (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше).

Вульгарний матеріалізм – філософська течія в матеріалізмі XVIII – XIX ст. (Кабаніс, Бюхнер, Фохт), згідно з якою свідомість людини спрощено виводиться з фізіологічних процесів.

Геноцид – цілеспрямовані масові заходи щодо знищення, переслідування, гоніння окремих груп населення, за расовими, національними, релігійними мотивами на основі принципу колективної відповідальності.

Герменевтика – філософський напрям, в межах якого феномени культури, зокрема тексти, тлумачаться у залежності від контексту розвитку культури та культури суб'єкта, котрий здійснює інтерпретацію (В. Дільтей, М. Гайдеггер, Г. Гадамер).

Географічний детермінізм – філософський напрям, в межах якого обґрунтовується залежність розвитку суспільства від природно-географічних та природно-кліматичних умов.

Героїзм – вищий прояв мужності, під впливом якого деякі люди здатні вирішувати соціально значущі конфлікти або консолідувати соціальні спільноти на подолання природних або соціальних катаклізмів.

Геронтократія – форма державного правління, в межах якої влада зосереджена у групі осіб, які є старшими за віком, влада старійшин.

Гілозоїзм – філософський напрямок, згідно з яким матерія наділена душею, котра у різній мірі властива неживим і живим тілам, а також людині (Дж. Бруно, Б. Спіноза).

Глобалізм – ідеологічний напрямок, в межах якого глобалізація розглядається як необхідна і прогресивна риса розвитку сучасного суспільства.

Гуманізм – філософський принцип, згідно з яким визнається цінність людини як особистості, її право на свободу, рівність, щастя, милосердя як норму відношень між людьми.

Дао – категорія в китайській філософії, що означає першопричину, котра породжує речі, визначає долю, напрямок життя, дорогу.

Даосизм – напрямок у китайській філософії, згідно з яким розвиток природи, суспільства і окремої людини підпорядкований не волі небес, а універсальному божественному закону дао.

Демократія – тип державного устрою або політичної системи, який базується на принципах народовладдя.

Детермінізм – філософський принцип, згідно з яким визнається об'єктивний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу, наявність причини у кожному процесі, яка визначає відповідні наслідки.

Діалектика – філософське вчення, згідно з яким будь-яке явище перебуває у зміні, розвитку, котрий базується на взаємодії протилежностей (Геракліт, Г. Гегель, К. Маркс).

Дух – ідеальне начало на противагу природі як матеріальному началу.

Егалітаризм – філософський принцип, в межах якого обґрунтовується ідея рівності усіх людей.

Екзистенціалізм – філософський напрямок XIX-XX ст., згідно з яким висхідні засади суцього виводяться з існування (екзистенції) людини (С. К'єркегор, К. Ясперс, М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр).

Екуменізм – рух за об'єднання християнських церков усіх конфесій.

Еліта – група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо.

Елітаризм – соціально-філософська і політологічна течія, яка об'єднує різні погляди щодо існування еліти: консервативні, ліберальні, демократичні, тоталітаристські та інші.

Емпіризм – філософський напрям, згідно з яким основою пізнання є чуттєвий досвід (Ф. Бекон).

Есхатологія – вчення про кінцеву долю людства і світу.

Європоцентризм – світоглядна позиція, яка базується на ідеї про авангардну роль євроатлантичної техногенної цивілізації у світовому розвитку.

Закон – об'єктивний, повторюваний, істотний зв'язок явищ, сторін та інших особливостей дійсності і пізнання.

Заперечення заперечення – один з основних принципів діалектики (Г. Гегель), згідно з яким друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези й антитези (перше заперечення).

Ідеалізм – філософський напрям, згідно з яким першоосновою суцього є ідея, дух, свідомість, Абсолют, Бог. Розрізняють дві основні форми ідеалізму: об'єктивний і суб'єктивний.

Ідеологія – система ідей, теорій, принципів, котрі втілюють усвідомлені соціальні інтереси.

Імперіалізм – державна політика, практика і пропаганда, спрямована на розширення і домінування однієї держави (імперії) шляхом прямого економічного і політичного захоплення територій інших держав.

Індетермінізм – філософський принцип, згідно з яким заперечується об'єктивний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ матеріального та духовного світу, наявність причини у кожному процесі.

Індивідуалізм – філософський принцип, котрий виходить з абсолютизації інтересів окремого індивіда у його протиставленні суспільству.

Інтуїтивізм – філософський напрямок, в межах якого абсолютизується роль інтуїції у процесі пізнання (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

Історія філософії – філософська дисципліна, предметом якої є закономірності й особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

Історичний простір – форма співіснування, координації різних суспільно-історичних об'єктів і явищ, культурних феноменів.

Історичний час – час або періоди існування людства, народів та інших сталих соціальних спільнот, окремих осіб, хронологія людської діяльності.

Казуальність – філософська категорія, яка використовується для позначення причинності.

Колоніалізм – ідея про панування більш розвинених країн (метрополій) над залежними від них країнами або регіонами (колоній).

Конвенціалізм – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між дослідниками, укладеної за принципом «зручності» та «економії мислення».

Конфуціанство – напрямок у філософії Китаю, в межах якого визнається непорушність установлених небом суспільних традицій і верховенство добра у відношеннях людини і суспільства.

Космополітизм – світоглядна позиція або концепція, в межах якої обґрунтовується необхідність заміни національної культури, патріотизму, національних інтересів і традицій загальнолюдськими цінностями і інтересами.

Культура – спосіб діяльності й самоорганізації людини, закріплений цілісною системою матеріальних (матеріальна культура) і духовних (духовна культура) цінностей.

Маккіавелізм – політологічний принцип, в межах якого обґрунтовується необхідність політичної діяльності на основі принципу "мета виправдовує засоби" та досягнення мети через віроломство, нехтування законів моралі і права.

Марксизм – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію, "теорію" революційного перетворення буржуазного суспільства в комуністичне (К. Маркс, Ф. Енгельс).

Матеріалізм – філософський напрям, згідно з яким першоосновою суцього є матерія або природа.

Медієвістика – наукова дисципліна міждисциплінарного характеру, предметом якої є дослідження середньовічної культури.

Меритократія – елітарна концепція у західній політичній науці, в межах якої обґрунтовується необхідність влади найбільш гідних і розумних громадян.

Методологія – це сфера знання, в межах якої досліджуються й розробляються методи пізнання.

Месіанізм – світоглядна позиція або віра в особливу прогресивну роль окремого народу або конкретної особи.

Міф – форма цілісного тлумачення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів, в яких персоніфікуються природні сили й соціальні явища.

Монархія – форма державного правління, в межах якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках однієї особи на основі особливих привілеїв або видатних здібностей.

Нація – соціальна спільнота, об'єднана спільними цінностями, традиціями, спільною мовою, релігією та історією, і, зазвичай, займає єдиний географічний ареал.

Натурфілософія – філософський напрямок, в межах якого суще розглядається через переживання людиною природи або за допомогою основних знань природничих наук.

Націоналізм – спрямування політичної думки, політична ідеологія та політична практика, в центрі уваги яких перебуває нація як ідея (або поняття) та як цінність.

Неолібералізм – напрям в лібералізмі, в межах якого обґрунтовується необхідність кваліфікованого втручання держави в соціальне і економічне життя суспільства як засобу розширення свободи людини.

Неопозитивізм – філософський напрям ХХ ст., представники якого вбачали завдання філософії в аналізі мовних форм знання. Віденський гурток неопозитивізму зводив філософію до логічного аналізу мови науки, спираючись на принцип верифікації. Львівсько-Варшавська школа неопозитивізму розробила методологію семантичного аналізу і конвенціоналізму.

Неотомізм – течія сучасної католицької філософії, яка ґрунтується на вченні Хоми Аквінського про гармонію віри й розуму (К. Войтила).

Нігілізм – світоглядна позиція, в межах якої обґрунтовується спосіб людського світовідношення, що містить інтенції заперечення, свавілля, відчаю, розчарування, недовіри та ін.

Номократія – форма організації влади, яка базується на ідеї необхідності жорсткого виконання законів, норм і приписів.

Об'єктивний ідеалізм – філософський напрямок, згідно з яким першоосновою сущого є духовна субстанція (ідея, Абсолют, Бог), котра існує об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта (Платон, Г. Гегель, неотомісти).

Олігархія – форма державного правління, в межах якої влада зосереджена в руках незначної частини найбагатших осіб.

Пангерманізм – гранично шовіністична, войовнича концепція, в межах якої обґрунтовується домінування німецької культури, німецьких держав та їх право на континентальну експансію і завоювання колоній.

Панісламізм – релігійно-політична ідеологія і практика, в основі якої покладено ідею необхідності єдності усіх мусульман планети та їх згуртування в єдиній ісламській державі, зокрема через механізми внутрішньої і зовнішньої експансії.

Панславізм – світоглядна позиція, політична ідеологія і практика, в основі якої покладено ідею необхідності єдності усіх слов'ян планети та їх згуртування в єдиній слов'янській державі (наприклад, Російській імперії), зокрема через механізми внутрішньої і зовнішньої експансії.

Панлогізм – філософський принцип, згідно з яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, мисляча субстанція (Г. Гегель).

Пантеїзм – філософський напрямок, згідно з яким констатується ототожнення Бога з природою, взаємне розчинення Бога у природі (Микола Кузанський, Бенедикт Спіноза).

Патерналізм – світоглядний принцип, згідно з яким домінуючою у суспільстві є система соціальної взаємодії на основі беззаперечного авторитету старшого, батька, правителя та ін.

Патристика – сукупність філософських доктрин християнських мислителів II-VII ст. (отців церкви – Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ніського, Аврелія Августина).

Пацифізм – світоглядний принцип, згідно з яким обґрунтовується необхідність зменшення масштабів мілітаризації суспільства, а в ідеалі – скасування воєн як таких.

Персоналізм – напрям сучасної західної філософії, прибічники якого визнають особистість (персону) первинною творчою дійсністю та вищою духовною цінністю.

Піфагореїзм – напрям у давньогрецькій філософії, згідно з яким першоосновою світу та сутністю речей є числові співвідношення.

Плутократія – державно-політичний устрій, в межах якого політична влада налетить найбагатшим членам суспільства, насамперед представникам фінансового капіталу, банкірам.

Плюралізм – 1) філософський принцип, за яким існує декілька чи множина незалежних концепцій дійсності, що розглядаються як рівноправні; 2) філософський напрям, в межах якого визнається множинність субстанцій (Демокрит, Г. Лейбніц).

Позитивізм – філософський напрям, представники якого єдиним джерелом істинного знання вважають емпіричний досвід, заперечуючи будь-яку пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення (О. Конт, Г. Спенсер).

Політія – найкраща форма державного правління за Аристотелем, яка поєднує оптимальні риси олігархії і демократії та спрямована на досягнення загального блага на засадах рівноправності.

Популізм – світоглядний принцип або стиль політичної поведінки, яка орієнтується на безпосереднє спілкування з населенням, з метою його мобілізації на вирішення конкретних проблем.

Постмодернізм – новітній філософський напрям (ще недостатньо оформлений), згідно з яким постіндустріальному суспільству відповідає культура й наука, яка базується на засадах "радикального плюралізму" (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Джеймісон).

Прагматизм – філософський напрям (в основному в США), згідно з яким філософія має зосереджуватися не на з'ясуванні глибинних всезагальних принципів буття, а вдосконаленні основних форм і методів практичного освоєння дійсності (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьбуї).

Праксеологія – філософська дисципліна, в межах якої досліджуються умови і методи ефективної практичної діяльності.

Провіденціалізм – філософський принцип, згідно з яким історичний процес є закономірним втіленням волі зовнішніх сил або Божого провидіння.

Психоаналіз – напрямок у філософії й психології, висхідною позицією якого є визнання домінуючої ролі підсвідомого у житті людини (З. Фройд).

Расизм – політична ідеологія або світоглядна позиція, в межах якої обґрунтовується ідея вищості одних рас, етносів, націй щодо інших та упереджене, дискримінаційне ставлення до них.

Раціоналізм – філософський напрям, згідно з яким основою пізнання є розум.

Релятивізм – філософський принцип, в межах якого абсолютизується мінливість суб'єктивність істини.

Свідомість історична – особлива форма суспільної свідомості, що охоплює соціальну пам'ять, історичні факти, історичні закони, суспільно-історичне передбачення, суспільні ідеали.

Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Секуляризм – світоглядний принцип, згідно з яким обґрунтовується необхідність розмежування діяльності церкви і держави

Сенсуалізм – філософський напрям, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання (Дж. Локк, Дж. Берклі, Е. Мах).

Скептицизм – філософський напрям, висхідною позицією якого є сумнів у можливості досягнення істини (Піррон, Секст Емпірик).

Соліпсизм – форма суб'єктивного ідеалізму, в межах якого єдиною справжньою реальністю визнається свідомість суб'єкта (Е. Гуссерль).

Спіритуалізм – філософський напрям, згідно з яким основою існування світу є духовне начало. Поняття тотожне ідеалізму. Вживається у західній філософській традиції.

Стоїцизм – філософський напрям, представники якого, концентруючись на етичній проблематиці, обстоювали незворушність, відстороненість від бід і радощів життя (Зенон, Луцій Сенека, Марк Аврелій).

Структуралізм – напрям у філософії ХХ ст., в межах якого провідним методом пізнання у сферах соціології, культурології, етнографії, мовознавства та ін. є структурно-функціональний метод (В. Пропп, К. Леві-Стросс).

Суб'єктивізм – філософський напрям, в межах якого все суще пояснюється через наявність свідомості суб'єкта.

Суб'єктивний ідеалізм – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний ідеалізм (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах), згідно з яким відчуття як основа становлення об'єктивної дійсності є суто суб'єктивним переживанням; та трансцендентальний суб'єктивний ідеалізм (І. Кант, Й. Фіхте, неокантіанці, феноменологи, екзистенціалісти), за яким категоріальна структура свідомості є основою конструювання світу.

Схоластика – філософський напрям періоду Середньовіччя, в межах якого поєднані релігійно-філософські засновки за раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм та антисцієнтизм – філософсько-світоглядні орієнтації ХХ т., в межах яких відбувається абсолютизація науки у її здатності вирішити нагальні проблеми людства. Антисцієнтизм – це песимістичний погляд на здатність науки та техніки забезпечити соціальний прогрес; критика самої ідеї науково-технічного прогресу людства.

Телеологія – філософське вчення про мету, доцільність, згідно з якою все для чогось призначене та має свою ціль.

Теологія – богослов'я, вчення про Бога.

Теократія – форма правління, в межах якої політична влада належить релігійним інституціям або церковним керівникам.

Теоцентризм – релігійно-філософський принцип, згідно з яким єдиний Бог є абсолютним началом і центром Всесвіту.

Тероризм – використання або загроза застосування насильства з метою досягнення політичної, ідеологічної або релігійної мети.

Тиранія – форма правління, яка базується на одноосібній владі правителя, заснованій на насиллі, жорстокості і репресіях.

Тоталітаризм – політичний режим, в межах якого наявний цілковитий контроль держави над усіма сферами суспільного і приватного життя, заснований на насиллі і репресіях.

Тотемізм – віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) з певними видами тварин, рослин, явищами природи.

Традиціоналізм – світоглядний принцип, згідно з яким обґрунтовується засаднича роль для розвитку суспільства і держави усталених норм, законів, усних приписів.

Утопізм – світоглядний принцип, в межах якого обґрунтовується ідея можливості побудови ідеального справедливого суспільства (держави).

Фаталізм – філософський принцип, згідно з яким доля людини напередвизначена зовнішніми об'єктивними факторами.

Фашизм – ідейно-політична течія ХХ століття, в межах якої обґрунтовується необхідність консолідації нації на основі діяльності єдиного вождя, єдиної партії, спільності крові, раси, об'єднаної в одну державу.

Феноменологія – напрям в західній філософії та культурі ХХ ст., що зосереджується на дослідженні «чистих» утворень свідомості (її смислу,

очищеного від міфологічних, наукових, ідеологічних, повсякденно-побутових установок, схем).

Фетишизм – віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей.

Філософія – теоретичний світогляд, вчення, в межах якого відбувається осмислення всезагального у світі, в людині і суспільстві.

«Філософія життя» – напрям в західній філософії кінця XIX – XX ст., представники якого проголосили життя (в його біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії (Ф. Ніцше, А. Бергсон, З. Фрейд).

Філософія історії – філософська дисципліна, в межах якої досліджується загальність і сутність історичного процесу, іманентна логіка розвитку суспільства.

Філософія культури – філософська дисципліна, предметом якої є дослідження основних засад культури як процесу й цілісності, її закономірностей та перспектив розвитку.

Філософія права – філософська дисципліна, в межах якої вивчається зміст і сутність права, його роль у житті людини, держави та суспільства.

Філософія релігії – філософська дисципліна, предметом якої є осмислення природи, сутності, сенсу релігії та Бога.

Філософська антропологія – філософська дисципліна, предметом якої є дослідження природи і сутності людини.

Фрейдизм – загальна назва шкіл, котрі застосовують психологічне вчення З. Фройда для пояснення явищ культури, творчості, діяльності, свідомості. Фрейдизм вважає несвідоме вирішальним або істотним чинником зазначених явищ.

Цивілізація – відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні.

Шовінізм – світоглядний принцип або політична практика, заснована на переконанні у перевазі одного етносу, нації, соціальної групи на іншими соціальними спільнотами (національний шовінізм, чоловічий шовінізм).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Наукова дисципліна, предметом вивчення якої є дослідження історичного процесу, його закономірностей і особливостей, способів і форм історичного пізнання:

- a) соціологія;
- b) філософія релігії;
- c) філософія історії;
- d) філософська антропологія.

2. Поняття «філософія історії» ввів у науковий обіг:

- a) Шарль Монтеск'є;
- b) Франсуа Аруе (Вольтер);
- c) Йоган Гердер;
- d) Йоган Фіхте.

3. Символічно навантажена оповідь, яка репрезентує модель історичного процесу та визначає алгоритм поведінки первісної людини у реальному світі:

- a) літопис;
- b) епос;
- c) міф;
- d) хроніка.

4. Античний історик, котрий розглядав історію як різновид наукового пошуку або дослідження:

- a) Фулідід;
- b) Геродот;
- c) Полібій;
- d) Гесіод.

5. Мислитель доби античності, який доводив, що людство деградує, занепадає, рухається від космосу до хаосу:

- a) Полібій;
- b) Геродот;
- c) Фулідід;
- d) Гесіод.

6. Античний філософ, що запропонував проект «ідеальної держави», в межах якого обґрунтував можливість побудови справедливого суспільства:

- a) Геракліт;
- b) Платон;
- c) Аристотель;
- d) Епікур.

7. Світоглядний принцип, в межах якого історичний процес розглядається через віру в надприродну спорідненість груп людей (родів, племен) з певними видами тварин, рослин, явищами природи:

- a) анімізм;
- b) тотемізм;
- c) фетишизм;
- d) фаталізм.

8. Світоглядний принцип, в межах якого історичний процес розглядається через віру в наявність душі у людей, тварин, природних об'єктів (скелі, гори, річки, моря):

- a) анімізм;
- b) тотемізм;
- c) фетишизм;
- d) фаталізм.

9. Світоглядний принцип, в межах якого історичний процес розглядається через віру в надприродну силу штучно створених речей (талісман, оберіг):

- a) анімізм;
- b) тотемізм;
- c) фетишизм;
- d) фаталізм.

10. Світоглядний принцип, в межах якого історичний процес розглядається через переконання в тому, що вирішальну роль у розвитку держави, суспільства відіграють усталені звичаї, норми, які передаються від покоління до покоління:

- a) анімізм;
- b) традиціоналізм;
- c) фетишизм;
- d) фаталізм.

11. Світоглядний принцип, згідно з яким доля людини напередвизначена зовнішніми об'єктивними факторами:

- a) анімізм;
- b) традиціоналізм;
- c) фетишизм;
- d) фаталізм.

12. Вчення про кінцеву долю людства, про закінчення історії людства через апокаліпсис або страшний суд:

- a) футурологія;
- b) есхатологія;
- c) сотеріологія;
- d) схоластика.

13. Мислитель, котрий розглядав історію як результат божественного творіння, особлива субстанція, непідвладна людині:

- a) Марк Аврелій;
- b) Сенека;
- c) Аврелій Августин;
- d) Плотін.

14. Мислитель, котрий розглядав історію як результат божественного творіння, особливу субстанцію, непідвладну людині:

- a) Полібій;
- b) Геродот;
- c) Фулідід;
- d) Гесіод.

15. Філософ, у працях якого («Про Град Божий», «Про свобідну волю») обгрунтовано лінійне розуміння історії:

- a) Тома Аквінський;
- b) Ніколо Макіавеллі;
- c) Аврелій Августин;
- d) Плотін.

16. Період історії людства, під час якого усі явища розглядалися через призму співвідношення знання і віри:

- a) Просвітництво;
- b) античність;
- c) середньовіччя;
- d) Відродження.

17. Період історії людства, під час якого прогрес у різних сферах соціального буття пов'язується з освітою широких мас населення:

- a) Просвітництво;
- b) античність;
- c) середньовіччя;
- d) Відродження.

18. Мислитель-просвітник, на думку якого, відсутні протиріччя між загальнолюдськими культурними досягненнями і культурою окремого народу:

- a) Жан-Жак Руссо;
- b) Імануїл Кант;
- c) Йоган Гердер;
- d) Джамбаттіста Віко.

19. Філософ німецького Просвітництва, котрий розглядав історичний процес як темпоральний рух всього сущого, рушійною силою і метою якого є Абсолютна Ідея:

- a) Георг Гегель;
- b) Імануїл Кант;
- c) Йоган Гердер;
- d) Фрідріх Шеллінг.

20. Філософ німецького Просвітництва, який розробив вчення про «історичні народи» і «неісторичні народи»:

- a) Імануїл Кант;
- b) Георг Гегель;
- c) Йоган Гердер;
- d) Фрідріх Шеллінг.

21. Представник німецького Просвітництва, який розглядав всесвітню історію як цілеспрямований процес, що співпадає з процесом еволюції ідеї свободи:

- a) Георг Гегель;
- b) Імануїл Кант;
- c) Йоган Гердер;
- d) Фрідріх Шеллінг.

22. Німецький філософ, який вважав рушійною силою будь-яких суспільних змін діяльність вольової особистості – надлюдини:

- a) Огюст Конт;
- b) Георг Зіммель;
- c) Фрідріх Ніцше;
- d) Едмонд Гуссерль.

23. Світоглядний принцип, згідно з яким саме людина є центром всесвіту і найвищою суспільною цінністю:

- a) космоцентризм;
- b) альтруїзм;
- c) антропоцентризм;
- d) фаталізм.

24. Історіософський твір анонічного автора, ключовою ідеєю якого стала теза про необхідність відновлення автономних прав України у Російській імперії:

- a) «Історія русів»;
- b) «Літопис самовидця»;
- c) «Історія України-Руси»;
- d) «Історія України».

25. Ідеї позитивізму для теоретичного осмислення минулого використав у своїх працях:

- a) Микола Костомаров;
- b) Михайло Грушевський;
- c) Іван Франко;
- d) Михайло Драгоманов.

26. Український філософ, який вважав, що історія розвитку суспільства є закономірним процесом поступу, в основі якого постає суспільна праця:

- a) Іван Франко;
- b) Микола Костомаров;
- c) Богдан Кістяківський;
- d) Михайло Драгоманов.

27. Соціальний філософ, соціолог і публіцист, який розглядав розвиток цивілізації через призму трьох хвиль розвитку історії суспільства:

- a) Карл Поппер;
- b) Герберт Маркузе;
- c) Арнольд Тойнбі;
- d) Елвін Тоффлер.

28. Філософ-просвітник, який доводив, що технічний прогрес у підсумку зумовлює моральну деградацію людини:

- a) Шарль Монтеск'є;
- b) Франсуа Аруе (Вольтер);
- c) Жан-Жак Руссо;
- d) Поль Гольбах.

29. Філософ-просвітник, який доводив, прогрес і регрес перебувають у діалектичній єдності, оскільки прогрес у окремих сферах супроводжується регресом у інших:

- a) Георг Гегель;
- b) Імануїл Кант;
- c) Йоган Гердер;
- d) Фрідріх Шеллінг.

30. Автором праць «Відкрите суспільство і його вороги», «Злиденність історизму» є:

- a) Карл Поппер;
- b) Герберт Маркузе;
- c) Арнольд Тойнбі;
- d) Елвін Тоффлер.

31. Філософ-просвітник, який доводив, що розвиток розуму, технологічні і культурні інновації руйнують у людині первинну природну гармонію і ослаблюють природний потенціал людини:

- a) Шарль Монтеск'є;
- b) Франсуа Аруе (Вольтер);
- c) Жан-Жак Руссо;
- d) Поль Гольбах.

32. Філософ, який вважав, що практика, праця, матеріальні фактори є рушійною силою суспільного прогресу:

- a) Георг Гегель;
- b) Карл Маркс;
- c) Фрідріх Ніцше;
- d) Георг Зіммель.

33. Автор праці «Ідея історії», в якій він доводить, що історик може вивчати лише те минуле, яке є не мертвим, а живе у сучасному (наприклад, вивчає середньовіччя настільки, наскільки на сьогодні живуть способи мислення середньовіччя):

- a) Робін Колінгвуд;
- b) Теодор Момзен;
- c) Вільгельм Дільтей;
- d) Георг Зіммель.

34. Ключовою формою осмислення історичного минулого у культурі Київської Русі є:

- a) літописи;
- b) сказання;
- c) житія;
- d) хроніка.

35. Вчення про пасіонарну особистість як суб'єкта історичного процесу розробив:

- a) Жозеф Габіно;
- b) Люсьєн Февр;
- c) Лев Гумільов;
- d) Арнольд Тойнбі.

36. Автором праці «Битви за історію» є:

- a) Люсьєн Февр;
- b) Жозеф Габіно;
- c) Лев Гумільов;
- d) Арнольд Тойнбі.

37. Методологічний напрям, представники якого розглядають історію як поступальний, прогресивний розвиток людства:

- a) феноменологія;
- b) позитивізм;
- c) постмодернізм;
- d) герменевтика.

38. Праця, у змісті якої наявний короткий екскурс в історію України та визначені способи і форми відновлення державності українців та інших слов'янських народів:

- a) «Історія русів»;
- b) «Літопис самовидця»;
- c) «Історія України-Руси»;
- d) «Книга буття українського народу».

39. Історик епохи античності, автор «Загальної історії», який запропонував викладати історичні події з урахуванням ієрархії часу:

- a) Полібій;
- b) Геродот;
- c) Фулідід;
- d) Гесіод.

40. Елементи ірраціоналізму, волюнтаризму у трактуванні історичного минулого властиві для праць:

- a) Артура Шопенгауера;
- b) Карла Маркса;
- c) Арнольда Тойнбі;
- d) Георга Зіммеля.

41. Мислитель, який обґрунтував лінійне розуміння історії, як процесу зміни різних суспільних формацій:

- a) Фрідріх Шеллінг;
- b) Карл Маркс;
- c) Артур Шопенгауер;
- d) Огюст Конт.

42. Мислитель, який визначав спрямованість історії людства двома катастрофами світового значення: гріхопадінням Адама і Єви і Страшним судом:

- a) Аврелій Августин;
- b) Тома Аквінський;
- c) Ніколо Макіавеллі;
- d) Плотін.

43. В якій праці Аврелій Августин доводить, що божественний план історичного розвитку реалізується на протязі *семи віків* (днів), розпочинаючи від часів Адама до всесвітнього потопу:

- a) «Про Трійцю»;
- b) «Про Град Божий»;
- c) «Про свободну волю»;
- d) «Сповідь».

44. Концепцію географічного детермінізму у праці «Про дух законів» обґрунтував:

- a) Шарль Луї де Монтеск'є;
- b) Ніколо Макіавеллі;
- c) Джамбатіста Віко;
- d) Жан Боден.

45. Філософ доби середньовіччя, що розглядав історію, як своєрідну «стрілу часу», в межах якої розвиток людства постав у лінійній формі: зв'язку минулого (гріхопадіння Адама і Єви і початком земної історії) і майбутнього (апокаліпсису і закінчення земної історії):

- a) Тома Аквінський;
- b) Ніколо Макіавеллі;
- c) Аврелій Августин;
- d) Плотін.

46. Хто з мислителів доби середньовіччя доводив, що історія є прогнозованою і осмисленою, основою чого божественний промисел, провидіння, божественна напередвизначеність історичних подій:

- a) Аврелій Августин;
- b) Тома Аквінський;
- c) Ніколо Макіавеллі;
- d) Плотін.

47. Хто з засновників демографічного детермінізму доводив, що «кількість населення подвоюється кожні 25 років, а відтак у перспективі зростатиме у геометричній прогресії», при цьому засоби виробництва ніколи не зможуть зростати швидше, ніж в арифметичній прогресії:

- a) Джамбатіста Віко
- b) Жан-Жак Руссо;
- c) Томас Мальтус;
- d) Шарль Луї де Монтеск'є.

48. Хто з мислителів епохи Просвітництва охарактеризував соціальну цілісність через поняття «загального духу народів», який формується під

впливом клімату, релігії, законів, принципів правління, прикладів минулого, моралі, звичаїв тощо:

- a) Жан-Жак Руссо;
- b) Шарль Луї де Монтеск'є;
- c) Джамбатіста Віко;
- d) Жан Боден.

49. Хто з засновників демографічного детермінізму у праці «Введення у Французьку революцію» визначив чотирьохчленну періодизацію історії людства, в межах якої доводив, що саме зростання населення призвело до переходу від полювання до скотарства, від нього до землеробства, а від землеробства до виникнення мануфактур:

- a) Жан-Жак Руссо;
- b) Джамбатіста Віко;
- c) Шарль Луї де Монтеск'є;
- d) Антуан Барнава.

50. Карл Поппер є автором праці:

- a) «Відкрите суспільство та його вороги»;
- b) «Повстання Мас»;
- c) «Футурошок»;
- d) «Третя хвиля».

51. Релятивістське розуміння історичного часу, яке залежить від існування однієї єдиної людської душі, що утримує у собі і минуле, і теперішнє, і майбутнє, обґрунтував:

- a) Тома Аквінський;
- b) Ніколо Макіавеллі;
- c) Аврелій Августин;
- d) Плотін.

52. Клод-Анрі Гельвецій, Антуан Барнава, Томас Мальтус обґрунтували концепцію, в межах якої обґрунтовували ключову роль фактору народонаселення в історичному процесі:

- a) демографічного детермінізму;
- b) антропоцентризму;
- c) географічного детермінізму;
- d) космоцентризму.

53. Френсіс Фукуяма є автором праці:

- a) «Відкрите суспільство та його вороги»;
- b) «Повстання Мас»;
- c) «Футурошок»;
- d) «Третя хвиля».

54. Особливістю релігійного розуміння історичного процесу є:

- a) розуміння історії як реалізації промислу Божого;
- b) розуміння минулого як процесу повторення архетипових подій;
- c) розуміння історії як реального об'єктивного процесу;
- d) розуміння історії як процесу, який залежить від людей.

55. Мислитель, який у праці «Капітал» доводив, що «накопичення багатства на одному полюсі є в той самий час накопиченням злиденності, мук праці, рабства, невігластва, огрубіння і моральної деградації на протилежному полюсі, тобто на стороні класу, який створює свій власний продукт як капітал»:

- a) Фрідріх Шеллінг;
- b) Артур Шопенгауер;
- c) Карл Маркс;
- d) Огюст Конт.

56. Фактори клімату, рельєфу і якості ґрунту вважав ключовими у визначенні особливостей розвитку різних держав:

- a) Жан-Жак Руссо;
- b) Джамбатіста Віко;
- c) Шарль Луї де Монтеск'є;
- d) Жан Боден.

57. Хоче Ортега-і-Гассет є автором праці:

- a. «Відкрите суспільство та його вороги»;
- b. «Повстання Мас»;
- c. «Фукурошок»;
- d. «Третя хвиля».

58. Клод-Анрі Гельвецій, Антуан Барнава, Томас Мальтус обґрунтували концепцію, в межах якої обґрунтовували ключову роль фактору народонаселення в історичному процесі:

- a) демографічного детермінізму;
- b) антропоцентризму;
- c) географічного детермінізму;
- d) космоцентризму.

59. Хто з засновників демографічного детермінізму написав працю «Досвід закону про народонаселення» (1798):

- a) Жан-Жак Руссо;
- b) Томас Мальтус;
- c) Шарль Луї де Монтеск'є;
- d) Антуан Барнава.

60. Мислитель, який у праці «Капітал» доводив, що «еволюція капіталізму як історичної системи дійсно зумовлює поляризацію і не до відносного, а до абсолютного збідніння більшості»:

- a) Карл Маркс;
- b) Фрідріх Шеллінг;
- c) Артур Шопенгауер;
- d) Огюст Конт.

61. Античний мислитель, який вважав, що у своїй історії держави послідовно проходять етапи виникнення, розвитку, розквіту і занепаду, і знову розвитку:

- a) Геракліт;
- b) Платон;
- c) Аристотель;
- d) Епікур.

62. Особливістю міфологічного розуміння історичного процесу є:

- a) розуміння історії як реалізації промислу Божого;
- b) розуміння минулого як процесу повторення архетипових подій;
- c) розуміння історії як реального об'єктивного процесу;
- d) розуміння історії як процесу, який залежить від людей.

63. Ірраціоналістичне розуміння подій минулого обґрунтоване у працях:

- a) Георга Гегеля;
- b) Карла Маркса;
- c) Фрідріх Ніцше;
- d) Огюста Конта.

64. До представників цивілізаційного підходу належить:

- a) Артур Шопенгауер;
- b) Карл Маркс;
- c) Арнольда Тойнбі;
- d) Георг Зіммель.

65. Елвін Тоффлер є автором праці:

- a. «Відкрите суспільство та його вороги»;
- b. «Повстання Мас»;
- c. «Футурошок»;
- d. «Третя хвиля».

66. Античний філософ Платон обґрунтував проект ідеальної держави у праці:

- a) «Діалоги»;
- b) «Держава»;
- c) «Закони»;
- d) «Апології Сократа».

67. Німецький мислитель, який написав працю «Ідея філософії історії людства»:

- a) Георг Гегель;
- b) Імануїл Кант;
- c) Йоган Гердер;
- d) Йоган Фіхте.

68. Український історик, який написав працю «Дві руські народності»:

- a) Михайло Грушевський;
- b) Михайло Драгоманов;
- c) Микола Костомаров;
- d) Іван Франко.

69. Український філософ, який написав працю «Людина-екзистенція-історія»:

- a) Віталій Табачковський;
- b) Сергій Кримський;
- c) Мирослав Попович;
- d) Ігор Бичко.

70. Принцип світогляду, заснований на переконанні, що людина є найвищою суспільною цінністю:

- a) космоцентризм;
- b) гуманізм;
- c) альтруїзм;
- d) фаталізм.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Як Ви розумієте висловлювання Фукідіда: «Історія – це філософія в прикладах»? Аргументуйте свою позицію.

2. Прокоментуйте думку Цицерона, що «Перший закон історії – боятися будь-якої брехні, а згодом не боятися будь-якої правди». Чи погоджуєтесь Ви з нею? Аргументуйте свою позицію.

3. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Полібія, що «Майбутнє завжди видається кращим теперішнього»? Відповідь обґрунтуйте.

4. Як Ви розумієте висловлювання Джамбатіста Віко: «Філософія розглядає людину такою, якою вона має бути, а історія – такою, якою вона є»? Аргументуйте свою позицію.

5. Прокоментуйте думку Жан-Жака Руссо, що «Насильство створило перших рабів, а боягузтво їх увічнило». Чи погоджуєтесь Ви з нею? Аргументуйте свою позицію.

6. Прокоментуйте думку німецького філософа Іммануїла Канта, що «історію людського роду в цілому можна розглядати, як виконання таємного плану природи..., в якому вона здатна повністю розвинути свої задатки, вкладені нею у людство». Прокоментуйте ідею ототожнення світової історії з природною. Відповідь обґрунтуйте.

7. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Іммануїла Канта, що «Шлях у майбутнє лежить через минуле»? Аргументуйте свою позицію.

8. Як Ви розумієте висловлювання Іммануїла Канта: «Право – найсвятіше, що є у Бога на землі»? Відповідь обґрунтуйте.

9. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Жана Кондорсе, що «Навіть за найдемократичнішої конституції, неосвічений народ завжди буде рабом»? Аргументуйте свою позицію.

10. Прокоментуйте думку німецького філософа Георга Гегеля, який стверджував, що «всесвітня історія є всезагальним проявом духу в часі, подібно до того, як ідея, як природа виявляється у просторі»? Відповідь обґрунтуйте.

11. Як Ви розумієте висловлювання Георга Гегеля: «Історія вчить лише тому, що вона ніколи нічому не навчила народи»? Відповідь обґрунтуйте.

12. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Георга Гегеля, висловленою у «Лекціях із філософії історії»: «Великі історичні відносини мають інший характер. Саме тут виникають великі зіткнення між вже існуючими, визнаними зобов'язаннями, законами і правами і між можливостями, які є протилежними до цієї системи, порушують її і навіть руйнують її основу і дійсність, і в той же час мають такий зміст, який також може здаватися хорошим, в загальному корисним, суттєвим і необхідним. Тепер ці можливості стають історичними; вони об'єднують в собі деяке всезагальне іншого роду, ніж те всезагальне, яке складає основу в існуванні народу чи держави. Це всезагальне є моментом творчої ідеї, моментом, що викликає рух істини». Аргументуйте свою позицію.

13. Прокоментуйте думку Марка Ферро, який стверджував, що «історія у тому вигляді, як її розповідають дітям і навіть дорослим, дозволяє одночасно дізнатися про те, що суспільство думає про себе, і те, як змінюється його становище з часом»? Відповідь обґрунтуйте.

14. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Василя Ключевського, що «історія – це ліхтар у майбутнє, який світить нам з минулого»? Аргументуйте свою позицію.

15. Як Ви розумієте висловлювання Робіна Коллінгвуда: «Історія призначена для самопізнання людства. ...Цінність історії полягає у тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, і вчить нас, що таке людина»? Відповідь обґрунтуйте.

16. Прокоментуйте думку Реймона Арона, який у праці «Введення у філософію історії» стверджував, що «історик схильний пізнавати з минулого лише те, що підготувало майбутнє...». Прокоментуйте позицію дослідника. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

17. Як Ви розумієте висловлювання Івана Франка про особливості історичного пізнання: «Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий, ні однієї цеглинки у ній не хибує. Історія назавжди залишиться великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусять доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика»? Аргументуйте свою позицію.

18. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Люсьєна Февра, що видатна людина – дитина свого часу і найкращий та бездоганний виразник його культури: «Не герой «робить час», а час робить героя, і цей час треба прочитати у текстах, які він залишив»? Аргументуйте свою позицію.

19. Прокоментуйте думку Томаса Карлейля: «Історія світу – це історія великих людей». Відповідь обґрунтуйте.

20. Як Ви розумієте висловлювання Цветана Тодорова: «Праця історика, як будь-яка інша робота, що стосується минулого, полягає у тому, щоб встановлювати факти, але і в тому, щоб відібрати серед них найбільш показові і значущі, а потім співставити одне з одним; а ця робота по відборі і співставленню фактів, безперечно, орієнтується на пошук не істини, а блага»? Аргументуйте свою позицію.

21. Чи погоджуєтесь Ви з думкою американського філософа Джона Дьюї, який вбачав місію історичної освіти у забезпеченні естафети поколінь, у якій результатом зустрічі минулого й майбутнього є продуктивний діалог, що розширює горизонти сьогодення та закладає підвалини майбутнього. Відповідь обґрунтуйте.

22. Як Ви розумієте висловлювання Поля Рікера щодо співвідношення історичної пам'яті та забуття: «Історія, стверджуємо ми, відповідальна за тих, хто колись помер і чийми спадкоємцями ми є. Історичну операцію, в цілому, можна вважати актом погребіння. Не місцем поховання, не цвинтарем, не простим сховищем останків, а актом погребіння, що повторюється повсякчас. Таке писемне поховання у контексті історії продовжує роботу пам'яті та роботу скорботи. Праця скорботи відмежовує минуле від теперішнього і поступається місцем майбутньому. Робота пам'яті досягла б своєї мети, якби через реконструкцію минулого вдалось якоюсь мірою воскресити минуле»? Аргументуйте свою позицію.

23. Прокоментуйте думку Мирослава Поповича, що «історія згуртовує індивідів та створює національну самосвідомість. Але вона є міфічною подвійно, бо й кожна подія сучасності творить (переробляє) минуле, і кожний автор-історик її «міфологізує» на «власний» розсуд». Відповідь обґрунтуйте.

24. *Чи погоджуєтесь Ви з думкою Поля Рікера: «Історія здатна розширити, додати, скорегувати і навіть відкинути свідчення пам'яті відносно минулого, але вона нездатна спростити пам'ять»? Аргументуйте свою позицію.*

25. *Як Ви розумієте висловлювання Реймона Арона, що «час не є дзеркалом, яке викривляє, чи екраном, який ховає справжню людину, він є виразом справжньої людської природи, завершення якої передбачає безкінечні рухи. Історія вільна тому, що наперед не написана і не детермінована, як природа чи фатальність, вона непередбачувана як людина для самої себе». Чи погоджуєтесь Ви з цією точкою зору? Свою позицію обґрунтуйте.*

26. *Прокоментуйте думку Джона Кеннеді, що «історія – це пам'ять нації... Це спосіб, яким нація встановлює свою ідентичність і наміри». Відповідь обґрунтуйте.*

27. *Як Ви розумієте висловлювання Мішеля Фуко, що «у своїй традиційній формі історія є перетворенням пам'ятника на документ... Сучасна історія – це механізм, що перетворює документ на пам'ятник. Там, де ми намагалися розшифрувати сліди залишені людьми, тепер є група елементів, які необхідно розмежувати, означити, співвіднести та згрупувати»? Аргументуйте свою позицію.*

28. *Чи погоджуєтесь Ви з думкою Вільгельма Дільтея: «Гуманітарні науки і справді мають ту перевагу над природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєво дане явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а саму безпосередню дану внутрішню дійсність – і саме її як зсередини пережитий зв'язок». Свою позицію обґрунтуйте.*

29. Прокоментуйте думку Карла Поппера, який доводив, що у суспільному житті діють не закони, а тенденції, що мають лише здатність визначати певну спрямованість соціальних змін і є виявом екзистенційної, а не універсальної сутності суспільного буття. Свою відповідь обґрунтуйте.

30. Як Ви розумієте висловлювання Райнхарта Козеллека, що причинами суспільних негараздів, конфліктів і, навпаки, консенсусу та згоди є тертя, зсуви, зіткнення різних пластів історичного досвіду, котрі в надрах минулого пробуджуються, активізуються чи, навпаки, завмирають, «дрімаючи» у часових пластах? Аргументуйте свою позицію.

31. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Тамари Яцук: «у постмодерністській реальності історія складається з моментальних знімків, моментів руху, процесів, які можна визначити як взаєморозуміння та співробітництво, проте також як антагонізм і боротьбу, як взаємне узгодження зусиль і водночас як створені один одному перешкоди»? Свою відповідь обґрунтуйте.

32. Прокоментуйте думку Хосе Ортеги-і-Гассета: «Людина є те, що з нею сталося, те, що вона зробила... Людина володіє не природою, а... історією». Відповідь обґрунтуйте.

33. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Люсьєна Февра, що «історія – наука про людину, про минуле людства, а не про речі та явища»? Аргументуйте свою позицію.

34. Як Ви розумієте думку Індіри Ганді, що «історія – найкращий вчитель, в якого найгірші учні»? Аргументуйте свою позицію.

35. Прокоментуйте думку Михайла Барга, що теоретичний синтез цивілізаційного та формаційного підходів дозволить запобігти деформаціям та перекосам у сфері історичного пізнання, зумовлених як об'єктивізмом так і суб'єктивізмом. Історичний процес можна буде презентувати у співдії двох його первнів: об'єктивного-заданого і суб'єктивно-вольового. *Свою відповідь обґрунтуйте.*

36. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Карла Ясперса, що «здатність бачити і розуміти інших допомагає збагнути собі самого себе, подолати можливу вузькість у собі історичного, здійснити стрибок вдалину. Це спроба вступити у безмежну комунікацію – ще одна таїна становлення людини, і не в досяжному для нас доісторичному минулому, а в нас самих»? *Аргументуйте свою позицію.*

37. Як Ви розумієте думку Сергія Кримського, що «минуле стає все актуальнішим, і це з особливою силою розкривають процеси національного ренесансу, що проходять зараз у багатьох країнах світу. Адже національне відродження потребує ціннісного засвоєння всього того, що зберігається у часі, пробудження сталих цінностей, інваріантного змісту досвіду нації»? *Свою відповідь обґрунтуйте.*

38. *Визначте і розкрийте спільні і відмінні характеристики методології соціогуманітарних і природничих наук.*

39. *Розкрийте роль методу порівняльного аналізу у галузі історичних досліджень.*

40. *Розкрийте евристичне значення герменевтичної методології у галузі історичних досліджень.*

41. *Розкрийте роль структурно-функціональної методології у сфері історичних досліджень.*

42. *Прокоментуйте думку Марка Ферро: «Образ інших народів чи власний образ, котрий живе у нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії. Це закарбувалося на все життя. Для кожного з нас це відкриття світу, відкриття його минулого, і на образи, що склалися у дитинстві, у майбутньому накладаються як мимовільні розмисли, так і переконливі поняття про щось». Свою відповідь обґрунтуйте.*

43. *Чи погоджуєтесь Ви з думкою Фрідріха Ніцше, що «у поясненні минулого ви маєте виходити з того, що складає найвищу силу сучасності. Лише шляхом найвищої напруги ваших благородних рис ви будете здатні вгадати у минулому те, що у ньому виявлялося вартим пізнання і збереження, і що є у ньому великого. Рівне пізнається лише рівним, інакше ви будете принижувати минуле до себе»? Аргументуйте свою позицію.*

44. *Як Ви розумієте думку Бенедетто Кроче, що «історія є лише сучасною історією»? Свою відповідь обґрунтуйте.*

45. *Прокоментуйте думку Ліни Костенко: «ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен із нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити». Свою відповідь обґрунтуйте, співставте точку зору поетеси з контекстом сучасної соціокультурної і суспільно-політичної ситуації в Україні.*

46. *Як Ви розумієте висловлювання Райнхарта Козеллека, що «історія завжди має справу з різновидами часу, які пов'язані на емпіричному рівні з просторовими параметрами різних часових пластів. Вони відсилають нашу свідомість до багатьох рівнів із різною тривалістю в часі та розвитком, які, однак, існують та діють одночасно»? Аргументуйте свою позицію.*

47. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Люсьєна Леві-Брюля, що для міфологічної історії характерна ідея «містичної партиципації» – надприродної співучасті міфічних героїв минулого (богів, предків, «батьків-засновників») в житті сучасних поколінь? *Аргументуйте свою позицію.*

48. Прокоментуйте думку українського історика Мар'яна Мудрого: «Підручник має виховувати не тільки етнічних українців, а й громадянина України як такого, себто людину будь-якої національності, що усвідомлює себе громадянином України». *Свою відповідь обґрунтуйте.*

49. Як Ви розумієте висловлювання Джона Тоша, що «історик не є вартовим вічних цінностей: він має намагатися зрозуміти кожну епоху в її власних категоріях, сприйняти її власні цінності і пріоритети, а не нав'язувати їй наші»? *Аргументуйте свою позицію.*

50. Чи погоджуєтесь Ви з думкою Наталії Яковенко, що «... школа мусить готувати молодь до того світу, в якому вона рано чи пізно житиме. Адже «історія миру», про яку йдеться, є свідомою альтернативою «історії барабана й сурми»? *Свою відповідь обґрунтуйте.*

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ З ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

1. Філософія історії як наукова дисципліна та галузь філософського знання.
2. Особливості, форми та принципи історичного пізнання.
3. Поняття, предмет і проблематика філософського осмислення історії.
4. Становлення філософії історії як наукової дисципліни.
5. Міфологія як спосіб осягнення минулого людства.
6. Рефлексія історії у міфі та міфологізація історії.
7. Міфологічне розуміння суб'єкта історичного процесу, історичного часу та історичного простору.
8. Міф та повторюваність як засіб пізнання минулого в інтерпретації Мірче Еліаде.
9. Ідея фатуму в житті людини в античній історіософії.
10. Концепція географічного детермінізму в розумінні історії у філософії доби Просвітництва.
11. Концепція демографічного детермінізму у розумінні розвитку суспільства в інтерпретації Томаса Мальтуса.
12. Особливості філософсько-історичних поглядів Іммануїла Канта.
13. Раціоналізм як основа осмислення історичного буття у вченні Макса Вебера.
14. Рефлексія історичного пізнання у критичній філософії історії.
15. Розуміння історичного процесу у контексті філософії постмодернізму.
16. Літопис як форма осмислення історичного процесу у києво-руській традиції.
17. «Історія Русів» як джерело філософсько-історичного осмислення української історії.
18. Українська національна ідея у розумінні Михайла Грушевського.

19. Суб'єкти історичного процесу, роль особистості в історії.
20. Пасіонарна особистість як суб'єкт історичного процесу.
21. Харизматична роль вождя і вождизм у суспільно-історичному процесі.
22. Розуміння ролі народу і особистості в історії у філософії марксизму.
23. Народні маси як суб'єкти історичного процесу. Народна маса і натовп.
24. Розуміння природи рас у контексті «Нарису про нерівність людських рас» Жана Габіно.
25. Природа, походження та чинники становлення рас в інтерпретації Людвіга Гумпловича. Раси і держава.
26. Історичний матеріалізм про сутність історичного процесу.
27. Теорія суспільно-економічних формацій та проблема реальності історії.
28. Спрямованість і чинники суспільно-історичного процесу у розумінні Джона Локка.
29. Оцінка феноменів культури і цивілізації у творчості Жан-Жака Руссо.
30. Гуманістичні засади методології досліджень історіографічної «школи Анналів».
31. Методологічні можливості макро- і мікроаналізу: на прикладі дослідження повсякденності життя українців в радянську епоху.
32. Методологічні можливості методології усної історії у конструюванні картини минулого.
33. Співвідношення історіографії та історіософії у методології історичних досліджень.
34. Історія у контексті постнекласичних практик осмислення повсякденності.
35. Феномен повсякденності як основа осмислення історії народів і цивілізацій.
36. Рецепція та переживання історичних подій як методологічний підхід історичної науки.
37. Фактологія та методи мікроісторичного аналізу та конструювання картини історичного минулого.

- 38.Методологія біографічної історії у контексті історичного дослідження.
- 39.Методологія атропологічно зорієнтованої історії.
- 40.Концепція натовпу у «Повстанні мас» Хосе Ортеги-і-Гассета.
- 41.Роль історичної пам'яті у формуванні історичної свідомості.
- 42.Принцип інтерсуб'єктивності як спосіб історичного буття.
- 43.«Образ Іншого» у методології порівняльно-історичного аналізу.
- 44.Історія як гуманітарна дисципліна у площині мультикультурної освіти.
- 45.Концептуалізація історичного знання в епоху посткласичної раціональності.
- 46.Історія як реалізація «хитрості світового розуму» в інтерпретації Георга Гегеля.
- 47.Історія та концепція ноосфери П'єра Тейяра де Шардена.
- 48.Історія як форма рефлексії прогресу і порядку у розумінні Огюста Конта.
- 49.Соціальний еволюціонізм Герберта Спенсера.
- 50.Аксіологічні аспекти інтерпретації історії у працях неокантіанців.
- 51.Історія та історичні процеси у розумінні Робіна Коллінгвуда.
- 52.Розуміння історії як реалізації «волі до влади» у філософії Фрідріха Ніцше.
- 53.Культурно-історична типологія розвитку людства Миколи Данилевського.
- 54.Історія як самосповідання культури у розумінні Освальда Шпенглера.
- 55.Концепція осьового часу як початку історії Карла Ясперса.
- 56.Критерії виділення та типологія цивілізацій Арнольда Тойнбі.
- 57.Сцієнтистські та антисцієтистські тенденції у філософсько-історичному знанні.
- 58.Регресистські тенденції у філософії історії Жан-Жака Руссо.
- 59.Регрес і прогрес як критерії інтерпретації історичного процесу Мішелем Монтенем.
- 60.Суспільно-економічні формації та історичний матеріалізм.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник для вищої школи. Х.: Прапор, 2006. 656 с.
2. Габрієлян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Підручник. К.: Альма-матер, 2010. 126 с.
3. Дойчик М.В. Філософія історії: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. 192 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk759632.pdf>
4. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х.: ХДАК, 2008. 288 с.
5. Предборська І., Ганаба С. Філософія історії: навч. посібн. 2012. 230 с. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1541/Predborska-I.-Filosofia-istorii%28navch.-posib.%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
7. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. К. : Либідь, 2004. 536 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2616223/>

Додаткова література:

1. Анрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій. 2-ге вид., виправл. й доповн. К.: Генеза, 1996. 368 с.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. 2-е вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 584 с.
3. Арон Р. Вступ до філософії історії: Есе про межі історичної об'єктивності. Нове видання переглянуто та анотоване С. Мезюр;

- Пер. з франц., післямова та примітки О. Йосипенко та С. Йосипенка. Київ, 2005. 581 с.
4. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття: монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. 266 с
<https://core.ac.uk/download/pdf/324254542.pdf>.
  5. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Філософські науки: збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А. Макаренка, 2007. С. 122–128.
  6. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально історичному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків : ДВУ, 1928. 124 с.
  7. Берлін Ісайя. Дві концепції свободи // Сучасна політична філософія. Київ, 1994.
  8. Бычко И. В., Бычко А. К., Быстрицкий Э. К. Методологический анализ историко-философского знания. К.: Вища школа, 1984. 190 с.
  9. Бойченко І. В. Нелінійна соціальна філософія: цивілізація як монада історії. *Філософські студії Київського університету*. Вип. 1. К., 2011. С. 61-90.
  10. Бойченко І. В. Філософія історії. К.: Знання, 2000. 724 с.
  11. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Монографія. – Київ: Дух і літера, 2003. 574 с.
  12. Валлерстайн І. Про поступ і перехідні епохи. 2014. URL: <https://vpered.wordpress.com/2014/04/07/wallerstein-on-progress>
  13. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: Ціннісно світоглядні орієнтири. Навч. посібник. К.: Світогляд, 2010. 274 с.
  14. Відчуження: минувшість і сьогодення / Під ред. В. Г. Табачковського. К.: Наукова думка, 1995. 139 с.

15. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. *Комунікативна практична філософія: підручник*. К.: Лібра, 1999. С. 346-356.
16. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. К.: Дух і Літера, 2014. 320 с.
17. Ганаба С. Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. 162 с.
18. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. К.: Наук. думка, 2004. 311 с.
19. Горський В. С. Історія української філософії. К.: Наукова думка, 1996. 286 с.
20. Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. У шести частинах. Ч. 1. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. 288 с.
21. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. 628 с.
22. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К.: Наукова думка, 1991. 128 с.
23. Грушевський М. Духовна Україна. К.: Либідь, 1994. 560 с.
24. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салата та ін. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2021. 200 с.
<https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36747/1/134-Chapter%20Manuscript-3735-1-10-20210706.pdf>
25. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М. П. Вибране*. К.: Либідь, 1991. С. 485-559.
26. Драгоманов М. П. Пропаций час *Драгоманов М. П. Вибране*. К.: Либідь, 1991. С. 562-588.

27. Добролюбська Ю. А., Добролюбський А. О., Мохненко С. С. Що таке історико-культурна антропологія? Таврійський науковий вісник. Херсон, 1998. Вип. 5, Ч. 2. С. 163-172.
28. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. К.: Лыбидь, 1990. 149 с.
29. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 342 с.
30. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій [1938]. Д. Донцов. *Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини*. К.: МАУП, 2005. С. 25-136.
31. Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу / НАН України; Інститут української археографії. К., 1994. 286 с.
32. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу [1891]. М. Драгоманов. Вибране. К.: Либідь, 1991. С. 461–558.
33. Д'юї Д. Демократія і освіта. Львів: Літопис, 2003. 288 с.
34. Івшина Л., Шаповал Ю. Усе було в польській історії. Не було руїни духу. Інтерв'ю з Ліною Костенко. Війни і мир. К.: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. С. 535-543.
35. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера; Пер. з нім. Львів, 2004. 720 с.
36. Історія української філософії: Хрестоматія / Упор. М. В. Кашуба. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. 356 с.
37. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір: монографія / за редакцією доктора політичних наук, професора О.В. Зернецької, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої Історії НАН України», 2019. 317 с.
38. Комаров Ю. С., В. О. Мисан та ін. Історія епохи очима людини: Україна та Європа у 1900-1939 роках. К.:Генеза, 2004. 288 с.

39. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. К.: Основи, 1993. 126 с.
40. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Л.: ЛОН МІО, 1996. 238 с.
41. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
42. Касьянов Г. Сучасний етап української історіографії: методологічний та джерелознавчий аспект. Генеза. 2004. №1. С. 73-84.
43. Кислюк К. В. Українська історіософія та західноєвропейська філософія історії: механізм та етапи взаємодії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Український Центр духовної культури, 2006. Випуск 57. С. 125–135.
44. Кислюк К. В. Це зручне слово «історіософія». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Філософія та релігієзнавство*. К., 2004. Т. 25. С. 14–18.
45. Ковтун Н. Історична пам'ять у контексті становлення національної ідентичності. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року): зб. мат. / за заг. ред. Сауха П. Ю. Житомир: Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2011. С. 133-135.
46. Ковтун Наталія. Історична пам'ять як основа становлення політичної еліти в контексті політичної трансформації України початку XXI ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 2. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2012. С. 53-58.
47. Ковтун Н. Історична пам'ять як поле для маніпулятивних практик суспільною свідомістю. *Політика пам'яті – політика забуття: справа Катині: Матеріали польсько-українського семінару (Житомир, 22-24 вересня 2016 р.)* / наук. ред. С. Рудницький.

Житомир: ФОП Євенок О. О., 2016. С. 34-48.
<http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/32688>

48. Ковтун Н. М. Міфологія як чинник формування національної ідентичності / Козловець М. А., Ковтун Н. М. *Гілея. Науковий вісник*. Випуск 56 (№ 1). Київ, 2012. С. 290-299.
49. Ковтун Н. Співвідношення феномену толерантності й пасіонарного імпульсу в контексті філософської спадщини Льва Гумільова. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2008. № 1. С. 31-35.
50. Консерватизм: Антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 1998. XXVI+598 с.
51. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. К. : Основи, 1996. 615 с.
52. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. К.: Правова єдність, 2009. 312 с.
http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8497/Kormych_Istoriya%20vchen_2009.pdf?sequence=1
53. Костомаров М. Дві руські народності. *Історія філософії України. Хрестоматія*. К.: Либідь, 1993. С. 317-322.
54. Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя». *День*. 2001. 27 жовтня. С. 6.
55. Кримський С. Універсалії української культури. «Історія не як згадка про минуле, а як подвиг пробудження». *Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної*. К.: Факт, 2003. С. 413-418.
56. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства. К.: Фенікс, 2007. 315 с.
57. Куліш П. Історія України од найдавніших часів. *Куліш П. Твори в 6-ти томах*. Львів: Просвіта, 1991. С. 5- 26.

58. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2002. С. 47-51.
59. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: Говерля, 1953. 308 с.
60. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія [Б. в.], 1925. 112 с.
61. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Гарвард: [Б. в.], 1995. – XLVIII+472 с.
62. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. / [Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак]. Київ, 1994. 530 с.
63. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2. Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994. 573 с.
64. Лукінюк М. Обережно міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 575 с.
65. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973. С. 520–532, 578–597.
66. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: В. Ф. «Відродження», 2004. 540 с.
67. Ожеван М. А. Людський вимір науки та наукові «виміри» людини. К.: Либідь. 175 с.
68. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К.: Либідь, 1996. 358 с.
69. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. К.: Зовнішторгвидав, 2009. 100 с.
70. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття. К.: Сфера, 1997. 250 с.

71. Поппер Карл. Злиденність історизму / пер. з англ. В. Лісового. К.: АБРИС, 1994. 192 с.
72. Поцюрко Олег. Розуміння історії в епоху середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. 2007. Вип. 10. С.161–170. http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2007/16.pdf
73. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1991. Т. 1. С. XL-LXXIII.
74. Предборська І. М. Деякі аспекти методології подієвої історії. *Наукові праці К-ПДУ. Історичні науки*. Т. 4 (6). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 52-62.
75. Предборська І. М. Мінливість. Соціум. Людина.. Суми: Слобожанщина, 1995. 168 с.
76. Рікер, Поль. Історія та істина; пер. з фр.: В. І. Шовкун; наук. ред.: Т.С. Голіченко. К.: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.
77. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища). *Генеза*. 1997. №1(5). С. 14-43.
78. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3-22.
79. Сарбей В.Г. За народознавчу історію України. *Історична наука на порозі XXI ст: Підсумки та перспективи*. Х., 1995. С. 23-36.
80. Сидоренко Г. Проблеми гуманізації і гуманітаризації в освітній реформі в Україні. *Вища освіта України*. 2001. № 2. С. 63-68.
81. Скуратівський В. Світовий контекст української історії. *Генеза*. 1997. № 1(5). С. 172-176.
82. Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції. Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. К.: «Українська прес-група», 2004. С. 69-93.

83. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. посібник / упоряд. В. Лях. К.: Либідь, 1996. 384 с.
84. Табачковський В. Людина – екзистенція – історія. К.: Наук. думка, 1993. 184 с.
85. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 1. Пер. з англ. В. Шовкуна. К.: Основи, 1995. 614 с.
86. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 2. Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. К.: Основи, 1995. 406 с.
87. Тоффлер Е. Третя Хвиля. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
88. Удод О. А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії. *Історія в школах України*. 1999. № 3. С. 27-30.
89. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства *Історія в школах України*. 2005. №4. С. 40-45.
90. Удод О.А. Історична освіта і формування духовних цінностей. *Історія в школах України*. 1996. № 1. С. 16-20.
91. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т.: Монографія. Критика історичного досвіду. К.: Промінь, 2003. 383 с.
92. Українська історіософія (XIX – XX ст.): антологія: у 2 частинах / упор. В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2011. Ч. 2. 271 с.
<https://www.academia.edu/4108209>
93. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості [1881 – 1882]. І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 76-139.
94. Франко І. Поза межами можливого [1900]. І. Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1986. С. 276-285.
95. Франко І. Що таке поступ. *Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори*. К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1956. С. 360-406.

96. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. К.: Юніверс, 2003. 166 с.
97. Фрейре П. Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 120 с.
98. Фуко М. Археологія знання / Пер. з франц. В. Шовкун. К. : Вид-во Соломії. Павличко «Основи», 2003. 326 с.
99. Фукуяма Френсіс. Витоки політичного порядку [Текст]: від прадавніх часів до Французької революції; пер. з англ. Р. Корнута. 2-ге вид. Київ : Наш формат, 2019. 576 с.
100. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Вопросы философии*. 1992. № 4. С. 134-147.
101. Фукуяма Френсіс. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К.: Наш Формат, 2019. 608 с.
102. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи [1948]. *Д. Чижевський. Філософські твори у 4 томах*. К.: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 24–35.
103. Чижевський Д. Про філософію історії [1925]. *Д. Чижевський. Філософські твори у 4 томах*. К.: Смолоскип, 2005. Т. 2. С. 7–13.
104. Шамрай В. Освітній проект модерну і суспільство сьогодення. *Філософія освіти*. №1. 2007. С. 28-40.
105. Шевченко В. І. Історія і теорія: синергетичний аспект. *Практична філософія*. 2003. №1. С. 201-206.
106. Яковенко Наталя. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 375 с.
107. Яковенко Н. Людина як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій. Львів, 1999. С. 86–97.
108. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII століття. К.: Критика, 2002. 367 с.
109. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України. *Наукові праці історичного*

факультету Запорозького державного університету. Вип. XI.
Запорожжя, 2000. С. 61-73.

110. Ясперс К. Про сенс історії [1948] / пер. з нім. А. Гордієнка. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки: Хрестоматія.* К.: Ваклер, 1996. С. 183–210.
111. Voia L. History and Myth in Romanian Consciousness. Trans, from Hungarian by J. Brown. Budapest: Central European University Press, 2001. 228 p.
112. May R. The Cry for Myth. New York : W. W. Norton & Company, 1991. 324 p.